

HEGEDŰS SÁNDOR

Történelmi miniatúrák VI.

7 ESSZÉ

BUDAPEST

**Sorozatszerkesztő
SIMOR ANDRÁS**

© Hegedűs Sándor, 2015

Hegedűs Sándor Történelmi miniatúrák című sorozatának VI. kötete hat arcképet és egy hosszabb tanulmányt tartalmaz. Az első arckép Kállay Miklósról szól, aki 1942-től 1944-ig volt Magyarország miniszterelnöke, és akiről a szerző helyesen állapítja meg, hogy nincs helye „a magyar hősök és hazafiak panteonjában.” Ezt az arcképet követi az antiszemitizmus ellen küzdő publicista, Szabolcsi Miksa portréja, majd a magyar

munkásmozgalom kiemelkedő alakjáról, Rózsa Richárdról szóló írás. A portrékat három fiatal antifasiszta, mártírhalált halt hős arcképe zárja, Braun Éváié, Békés Glasz Imréé és Pataky Istváné. A kötet egy különvéleményt tartalmazó tanulmánnyal ér véget, Mikszáth Kálmán scarroni tudósításairól szól ez az írás, amely a Tiszaeszlári vérvádra emlékezve tesz hitet arról, hogy vannak olyan történelmi pillanatok, amelyek mindenkitől, bármekkora egyéniség vagy nagy író legyen is, megkövetelik az egyenes, egyértelmű beszédet.

Letölthető:

[\[PDF formátumban \]](#) [\[EPUB formátumban \]](#)

Kállay Miklós

(1887-1967)

Kállay Miklós olyan időben lett Magyarország miniszterelnöke (1942-1944), amikor a Moszkva alatti csatában (1941 tele) a hitleristák súlyos vereséget szenvedtek, s noha a teljes fegyverletételhez még három kemény esztendőre volt szükség, a döntő csapás körvonalai már kezdtek kirajzolódni a látók szemei előtt. Elenyészett a németek legyőzhetetlenségéről kialakított germán mítosz. Igazán 1941 végén, 1942 elején már csak azok hittek a Führer verhetetlenségében, akik számára a náci Németország pusztulása egyértelmű volt saját pusztulásukkal. Nálunk is mind többen keresték a kiutat s igyekeztek elhatárolódni a szerencsét ritkán hozó magyar– német szövetségtől. A horthysta elit körében azonban számosan akartak hinni a nácik győzelmében s átmentek a nyilasokhoz vagy az imrédystákhoz. A kormánypárt szélsőjobb oldalán is sokan voltak, akik *Hitlerrel*, *Szálasi*val rokonszenveztek, és a végső kitartás álláspontjára helyezkedtek. Ezek közül többen a nácik számára írták jelentéseiket, megkönnyítve ezzel a németek tájékozódását a horthysták viselt dolgairól. Reményüket táplálta a németek által felröpített hír, miszerint hamarosan bevethetik a „csodafegyvert”, mely a nácik javára fogja megváltoztatni az erőviszonyokat. A *Wernher von Braun* fizikus nevéhez fűződő atombombáról volt szó, melynek munkálatai valóban megindultak a harmadik birodalomban. Arra azonban már nem volt idejük, hogy befejezzék az előkészületeket. Olyan hírek terjedtek el: az angolszászok légiereje szétverte a németek nukleáris kísérleti telepeit. Az emberiség nagy szerencséje, hogy a „versenyben” a teutonok alulmaradtak. Egy esetleges náci atomhegemónia ugyanis az emberiség nagy részének elpusztulását eredményezhette volna.

E politikai-katonai-lélektani helyzetben menesztette a kormányzó *Bárdossy Lászlót* és *Bethlen István* javaslatára Kállay Miklóst nevezte ki miniszterelnökké. Bárdossy, mint Hitler feltétlen híve, ugyanis alkalmatlan volt arra, hogy olyan diplomáciai manőverezéseket kezdeményezzen, melyek átmenthetik Horthy Magyarországot a háború befejezése utáni béke korszakába. Ő egy német háborús győzelemre volt méretezve, s kinevezésekor kevesen tételezték fel, hogy Hitler alul maradt ebben a gigászi élet-

halálharcban. Ilyen gondolat felvetése szentségtörés lett volna horthysta berkekben. Ám a helyzet változni látszott s ennek ki kellett dolgozni adekvát forgatókönyvét: a kormányzó és Kállay folytatni akarta a háborút (a németek oldalán) mindaddig, amíg az angolszász haderők végrehajtják *Churchill* brit miniszterelnök dédelgetett álmát, a balkáni partraszállást, s majd, amikor Magyarország déli határainál megjelennek a felmentő seregek, kapitulál. Olyan miniszterelnökre volt tehát szüksége, aki ügyesen és óvatosan navigál a szovjetek, a náci, az angolszászok és németbarát belső ellenzéke között. Mint látni fogjuk, Kállaynak ezt a többdimenziós, bonyolult hadműveletet nem sikerült megvalósítania. Igaz, ez nemcsak rajta múlt, hanem a katonai helyzeten s azon, képes-e végrehajtani megbízatását úgy, hogy az ne jusson a németek tudomására. Ez igen nehéz, szinte lehetetlen feladat volt, hiszen a náci titkosszolgálat (Abwehr) jól végezte dolgát s a magyar kormányban helyet foglaló miniszterek közül nem egy akadt, aki tálcán szállította Hitlernek az információkat. A *Szombathelyi Ferenc* irányította vezérkarban nyüzsögtek a besúgók, akik hazafias kötelességüknek tartották a németek rendszeres tájékoztatását. Mindazonáltal sokan bíztak abban, hogy a nyugatiak mielőbbi katonai akciói a kilépést segíteni fogják. A háborúból való kiválást áhítozók vigyázó szemüket az anglofil, de antibolsevista beállítottságú Kállay Miklósravetették.

Nagykállói Kállay Miklós 1887. január 23-án született Nyíregyházán. Apja, *Kállay András* Szabolcs vármegye főispánja volt. A hét testvér közül Miklós a legfiatalabb. Jelen írásunk hőse a gimnázium alsó négy osztályát szülővárosában, a felső négyet Budapesten járta ki. Egyetemi tanulmányait Budapesten, Genfben, Drezdában és Párizsban végezte. Ezt követően a Szabolcs megyei közigazgatásban dolgozott. 1914-ben vette feleségül Helént, Kállay Rudolf (csak névrokon!) nyíregyházi kórházi főorvos lányát. Az első világháború után Kállay Miklós kállósejéni birtokán gazdálkodik, majd Szabolcs és Ung megye főispánja. 1929-től 1931-ig kereskedelemügyi államtitkár. Ez az időszak egybeesett *Bethlen István* miniszterelnökségével. 1932-1935 között földművelésügyi miniszter és országgyűlési képviselő volt. A keze alá tartozó tárca egy olyan reformon dolgozott, mely a földbirtok nagyságának felső határát kétszázötven hektárban határozta volna meg, az 5-10 hektáros parcellákat pedig a kis- és középparasztságnak juttatta volna. *Gömbös Gyula* kormányfő regnálásának évei ezek. A tervezet papíron maradt, egyrészt, mert a miniszter és a miniszterelnök között kiéleződtek az ellentétek, másrészt a magyar arisztokrácia sem lelkesedett egy olyan programért, mely birtokainak nagy részét elveszi tőle. Kállay szembekerült „főnökével”, miután nem volt híve a totális fasizmusra irányuló törekvéseinek és egyértelmű német (hitleri) orientációjának. Ezért lemondott tisztségéről. 1937-ben, *Horthy Miklós* jóvoltából, az Országos Öntözésügyi Hivatal elnöke, egyben az 1926-ban, Bethlen kezdeményezésére létrehozott felsőház tagja lett. Ez, a korábbi főrendiház utódszervezete volt hivatalva minden olyan törvényjavaslat elfogadásának megakadályozására, mely átesett ugyan a parlament (alsóház) szűrőjén, de valamilyen formában sértette az uralkodó osztályok politikai vagy gazdasági érdekeit. A felsőház tagjai Horthy által kijelölt arisztokraták, iparbárok, tábornokok, egyházi vezető főpapok voltak. Kállay az Országos Öntözésügyi Hivatal élén jelentős eredményeket tudott felmutatni az ágazat korszerűsítése terén. Nevéhez fűződik a tiszafüredi és körösi öntözési rendszer, valamint a békésszentandrás duzzasztó felépítése. A tiszai öntözési komplexumok csatornázási és egyéb alapmunkálatai is befejeződtek. Kidolgozták a hazai nagybani rizstermelés módszereit. Ezek a kétségtelen vívmányok bizonyítják, hogy Kállay Miklós sikeresebb tevékenységet fejtett ki a vízügyek, mint később a kabinet irányításának területén.

1941 őszén meglátogatta az öntözésügy elnökét, *Keresztes-Fischer Ferenc* belügyminisztert, aki figyelmesen meghallgatta Kállay lelkendezését a csatornahálózatról,

majd így szólt hozzá: „Csak azt mondhatom, kedves barátom, hagyj fel ezzel a terveddel, nagyobb feladat vár rád”. Ebben az időben nem a belügyminiszter volt az egyetlen, aki a kormány élén szerette volna látni a vízügyi „szakembert”. *Baranyai Lipót*, a Magyar Nemzeti Bank elnöke szintén tiszteletét tette az Öntözési Hivatalnál, és azt fejtegette, hogy el kellene vállalnia a miniszterelnökséget, mert nem szabad tovább hagyni, hogy a Bárdossy-kormány a vesztébe vigye az országot. Ugyancsak ezt az álláspontot képviselte *Chorin Ferenc* felsőházi tag, a magyar ipar és bankvilág egyik legjelentősebb személyisége, valamint *Lukács Béla*, a kormánypárt elnöke is. Megnyilatkozásaikból látható volt, a vezetés berkeiben már beszédtema lett Kállay Miklós kinevezése. Az ország kilépését fontolgató, azt mind türelmetlenebbül várók nagy reménykedéssel tekintettek a jelölt előléptetése elé. Nem így Bárdossy László, aki röviddel menesztése előtt fogadta látogatóját: „Te katasztrófába viszed az országot. Rólad mindenki tudja, hogy németellenes vagy, angolbarát vagy és nem vagy antiszemita. Futsz majd az angolok után, de soha nem nyered meg őket, ahogy Bethlen sem tudta.”

Kállay igen nehéz helyzetben vette át a hatalmat. A gazdasági helyzetet tönkretették a háborús évek és a németek egyre erőszakosabb követelése. Ugyanakkor a háború kilátásai mind nagyobb pesszimizmusra adtak okot. Csökkent a hús, zsír, kenyér fejadagja. Az ország hangulata vészjóslóan romlott, amit a terror, a hamis propaganda fokozása sem tudott ellensúlyozni.

Kállay hosszas kapacitálás után behódolt Horthynak, felvázolta miniszterelnöki bemutatkozásnak szánt elképzeléseit. „A németekkel szemben óvatos, de következetesen magyar politikát fogok folytatni, a lehető legerősebb szellemi és erkölcsi ellenállást fejtve ki, gazdaságilag is csak annyi engedményt teszünk, amennyi elkerülhetetlenül szükséges. Mindamelllett vigyázni fogunk, nehogy kiprovokáljuk Magyarország német megszállását, mert az – ha ellenállunk, ha nem – a végünket jelentené... ez azt jelentené, hogy a szomszéd népek hazánk felé orientálódnak, és ha újra felvetődnek a kelet-európai föderáció gondolata, előnyös helyzetbe kerülhetünk.” Kállay tehát nem mondott le a magyar szupremácia vágyálmáról. Ám a kormányjelölt nem gondolt a németekkel szembeni fegyveres ellenállásra (okulva a lengyel és szerb példából), hanem következetes ellenszegülésre, az élet minden területén. „Úgy reméltem, hogy Közép-Európában és a Balkánon mi leszünk az egyetlen ország, amely a háborúban is képes volt megőrizni európai kultúrájának, civilizációjának és emberségének értékeit.” Időhúzást tervezett, hogy kellő pillanatban, amikor a helyzet erre megérett – ha kell – fegyverrel is megvédelmezze hazája függetlenségét. Később azonban erre a radikális lépésre képtelennek bizonyult. Olyan tervet is felrajzolt a kormányzó előtt, mint a zsidótörvények felülvizsgálata (enyhítése). Ezzel a kényes kérdéssel, a németek miatt, taktikáznia kellett, a nemzetiségekkel szembeni türelmi politika alkalmazásával viszont már nagyvonalúbb lehetett volna (de nem lett).

A kormányzónak rokonszenves volt a szittya-magyar ember típusa. Mint emlékirataiban írta: „Magas homloka, bozontos szemöldöke, erős arccsontja, éles orra és erélyes álla a magyarság sajátos ősvonásait viseli”. Ő maga identitását az alábbiak szerint jellemezte: „... én kereszténynek, méghozzá magyar kereszténynek vallom magam”. Nála az számított magyarnak, aki keresztény, náciellenes és antibolsevista volt. Mint mondja: a bolsevizmus és a nácizmus átvette a feudalizmustól a marxizmusig a negativista kritikai szellemet. Ezzel szemben ő: „Átvettük a francia forradalom nagy eszméit, a nacionalizmust és a liberalizmust, melyet összeegyeztetünk az ország érdekeivel”. Nincs itt tér, hogy elemezzem Kállay liberalizmus-felfogását, de világosan látni kell, ez a szabadelvűség Tiszáék által képviselt magyar politikai képződmény, mondhatnám, *hungaricum*, melynek mibenlétét frappánsam bírálta Ady Endre publicisztikájában, ráhúzva a „geszti bolondra” a vizes lepedőt. Tiszáék szabadelvűsége

vegyítette az arisztokrácia és a gyenge, éppen kibontakozó polgárság, valamint a dzsentrik ellentmondásos világát, gondolkodásmódját. Ez a liberalizmus semmiben nem hasonlított a nyugati világ szabadelvű szellemiségére. A francia forradalom és a „kállayzmus” között annyi az azonosság, mint 1789 nagy tisztelője, *Petőfi Sándor*, és Horthy feltétlen híve, *Tormay Cecília* között. Kétségtelen, Kállay elítélte Hitler nemzetiszocializmusát, de nemcsak antiliberalizmusa miatt, hanem mert világuralomra törekedve fenyegette a Horthy-féle Magyarország szabadságát és függetlenségét. *Mussolini* sem liberalizmusa miatt írta be nevét az egyetemes történelembe, mégis tisztelte az olasz diktátort.

Mint fentebb már említettem, Kállay Miklós 1942. március 9-én foglalta el elődje, Bárdossy László még ki sem hűlt foteljét. Átállásra akkor csak távlati tervként gondolt. Megnyilatkozásaiban igen tapintatosan szólt külpolitikájáról, inkább a folytonosságra helyezve a hangsúlyt. Nem akarta a hűtlenségre oly allergiás Hitlert maga ellen uszítani. Kállay első retorikájában a németekkel való együttműködés fontosságáról beszél, szovjetellenes kirohanásaiban a horthyizmus antikommunista szólamait ismétli. „A magyar orientáció hűséget is jelent, hűség a tengelyhatalmak iránt, egy új Európáért, ebben változtatás nem lehet.” A magyar vezetők, akik nem rokonszenveztek Hitlerrel, nem akartak addig szakítani velük, amíg a megérkezett nyugatiak nem védik meg őket mind a nácizmus, mind a bolsevizmussal szemben. A nyugati ellenségről ezért hallgatnak, később Kállay prioritásai megváltoznak: „minden rendelkezésünkre illő energiánkat a háborúnak – a mi háborúnknak szolgálatába kell állítani, mert bennünket nem idegen érdekek visznek ebbe a háborúba, mi elsősorban és legelsősorban magyar érdekekért harcolunk”. Megnyilatkozásában maradandó elem a szovjetellenesség, az angolszászok kímélése, de – mint látjuk – megváltozik a háború céljairól szóló fejtegetése. Már a nemzet önvédelmi háborúit hangsúlyozza. A külföld vegyesen reagált Kállay Miklós kinevezésére. Angliában és az Egyesült Államokban felfigyeltek rá, tekintettel angolbarát beállítottságára. Olaszországban is rokonszenveztek vele, ám az úgynevezett „trianoni” utódállamokat nyugtalanította az új miniszterelnök színre lépése, míg Németország egyelőre hallgatott. *Goebbels* (írásának idején még bizalmas) magánnaplóját idézem: „Kállayt, az új miniszterelnököt már régen ismerjük németellenességéről... Kállay, a miniszterelnök egy cégéres disznó...” Ez a napló nem a nyilvánosságnak szólt. Később a nácik már nem tolerálták a miniszterelnök kisdéd játékait. Tudnak a nyugatiakkal folytatott tárgyalásairól, és többször figyelmeztették a „semmiről sem tudó” kormányzót a hazardírozás veszélyes következményeire. (Az a fonák helyzet állt elő, hogy nyugaton egyes napilapok nyíltan cikkeznek Kállay puhatolozásairól.) Az olasz példa gyors cselekvésre ösztönözte a nácikat. Nem sokáig váratott magára a Margarethe-terv.

Kállay Miklós a hatalom átvételekor nem volt túlzottan optimista, de hazája megmentésének némi reményét látta olyan kapaszkodókban, amelyek hamar illúzióknak bizonyultak. Hitt az angolszászok és a Szovjetunió közötti ellentétek kiéleződésében, a közöttük levő világhatalmi-ideológiai ellentmondások okozta – mondhatnák természetes – elkerülhetetlen és mielőbbi fegyveres konfliktusában. Fanatikusan várta a balkáni partraszállást, melyet Churchillék (a németek megtévesztésére) még akkor is hirdettek, amikor *Eisenhower*ék már eldöntötték, hogy az invázió kérdésében Normandia elsőbbséget élvez. Bizakodott abban, hogy a hatalmas hitleri haderő felmorzsolódik az immár négy éve tartó háborúban, ez pedig a hitleri birodalom összeomlását fogja eredményezni. Várakozásait egyre kevésbé igazolták az események, s ha mindehhez hozzátesszük Kállay politikai amatőrizmusát, adva van a matematikai eredmény: egy fantazta kudarca. E fenti álmodozások realizálódásának hiányát ki kell egészítenünk még olyan nélkülözhetetlen kívánalmakkal, mint a szovjet háttér (lásd Romániát!) és a hazai baloldali erők aktív támogatása. Ám Kállay semmitől sem félt

jobban, mint e két előfeltételtől, mert ezek keresztek volna alapvető célját, az integer, horthysta Magyarország visszaállítását, illetve megmentését. Kállay viszonya a hazai baloldalhoz, Bárdossy politikájához képest nem változott. Ezt a nagy 1942-es lebukások támasztják alá. (*Schönherz Zoltán, Rózsa Ferenc* meggyilkolása.)

Kissé előreszaladva, de a kérdésekkel összefüggésben: Horthyék, legnagyobb válságuk közepette, 1944 szeptemberében megbízták *Lakatos Géza* tábornokot, *Sztójay Dömét* követő miniszterelnököt, hogy támadja meg Romániát és – hatálytalanítva a második bécsi döntést – foglalja vissza Dél-Erdélyt. Ám a „gurnis hadsereg” súlyos vereséget szenvedett a szovjet-román erőktől. (Ezt Párizsban, 1947-ben nem írták Magyarország javára.) A felelőtlenség, kalandorság és a katonai-diplomáciai voluntarizmus a pengeélen táncoló helyzetben a biztos sikertelenséget hordozta magában. A horthysta kormányok csak akkor számoltak a Szovjetunióval, mint kikerülhetetlen tárgyalóféllel, amikor az angolszászok kiebrudalták a magyar küldötteket Olaszországból, azzal, hogy hazánkat a Szovjetunió fogja felszabadítani, nem a Balkánon partraszálló nyugati hadsereg. (1944. szeptember 20-a: *Náday István* tábornok sikertelen kísérlete az olaszthoni Casertában.) Ezt követték az 1944. októberi fegyverszüneti tárgyalások Moszkvában, mely mögött nem állt a kormányzó őszinte kapitulációs szándéka és az átállás szakszerű előkészítése. Horthy a németek háta mögött nem volt hajlandó kiegyezni az ellenséges féllel, ezért közölte velük kilépési döntését. Ezt kívánta az obsitos tengernagytól a tradicionális magyar becsület. Eggyel több ember, akitől megtudhatta Hitler, mire készülnek a „Tisza-parti pápuák”. A németek gyorsan bedobták a mélyvízbe Szálasi Ferencet, akinek nevéhez fűződik a nyilaskeresztes rémuralom.

Kissé előreszaladtam, megsértve a kronológiát, mert vázolni akartam a „Kállay kettőst”, annak utóéletét és szálnalmas sorsát.

A németek jobban szerették volna, ha marad Bárdossy László vagy Sztójay Döme tábornok-nagykövet lenne az új kormányfő, mert megbíztak ezek feltétlen Hitler-hűségében. Ám a Führer nem akarta élezni az amúgy is megromlott német-magyar viszonyt, ezért egyelőre beletörődött a helyzet illetően alakulásába. Átmenetileg tehát Horthy és Bethlen akarata érvényesült. Megjegyzendő: a gróf és az újdonsült kormányfő barátok voltak, mindketten konzervatívok, antihitleristák, antibolsevisták, s ebben az időben az ország további magatartásának kérdésében nézeteik közeledtek egymáshoz. Amikor Bethlen kilépett a Nemzeti Egység Pártjából, csak Kállay követte. A kormányban kizárólag Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterben, *Bánffy Dániel* földművelésügyi miniszterben és *Ghyczy Jenő* külügyminiszterben bízhatott. A többiek németbarátok voltak, mint *Reményi-Schneller Lajos* pénzügyminiszter és *Bartha Károly* honvédelmi miniszter. Kállay az első időszakban nem változtatott a kabinet összetételén, mert ezt a németek feltétlenül provokációnak és a háborúból való kilépési törekvése csalthatatlan jelének tekintették volna. Szokás volt abban az időben, hogy Hitler magához rendelte a vazallus országok új miniszterelnökeit, egyrészt a személyes megismerkedés, céljából, másrészt azért, hogy tudomásukra hozza velük szemben táplált elvárásait. Kállayval kivételt tett: a vezér számára rokonszenves kormányfőket azonnal fogadta, a magyar politikusként három hónapig kellett várnia, amíg Hitler elé járulhatott. A késedelmet Hitler nevetséges okokkal magyarázta: azzal, hogy külügyminisztere fogorvosi kezelés miatt nem tudott volna részt venni a megbeszéléseken. Hitler már eleve bizalmatlan volt Kállay személyét illetően, mert kémein keresztül értesült arról, hogy a magyar diplomaták a miniszterelnök megbízásából „titokban” puhatolóztak Isztambulban, Stockholmban, Bemben a nyugati hatalmak Magyarországgal kapcsolatos álláspontjáról. Lisszabonban pedig a lengyel emigráns kormány katonai attaséján keresztül léptek érintkezésbe az angolszászokkal. (Kállay Miklósnak *Szent-Györgyi Albert* Nobel-díjas biokémikushoz fűződő kapcsolatait legenda-gyanús

köd borítja: Juhász Gyula történész szerint a professzor Isztambulban – diplomáciai dilettantizmusát bizonyítandó – tévedésből az angolszász megbízottak helyett a németekkel lépett kapcsolatba. Szent-Györgyi elismeri a törökországi küldetést, de tagadja a komédiába illő közjátékot. A miniszterelnök visszaemlékezéseiben nem szól a tanár úr baklövéséről.) Hitler három nagy kérdésben fogalmazta meg elvárásait Magyarországgal szemben: 1.) a keleti fronton tartózkodó magyar hadsereg létszámának és felszerelésének erősítése; 2.) a Németországba irányuló élelmiszerek mennyiségének növelése. Talán ide kívánczik az a megjegyzés, miszerint e követeléssel összefüggésben hitelezői lettünk a hitleri Németországnak. 1940 végéig ugyanis 140 millió, 1943 végén már 1035 millió márka (1,5 milliárd pengő) lett a Harmadik Birodalom tartozása. Ezt csak a bankópréssel tudtuk fedezni. Ennek viszont az lett a következménye, hogy el kellett szenvednünk a világtörténelem egyik legnagyobb inflációját.

Kállay Miklós gazdaságpolitikájával ezúttal nem foglalkozom, de annyit megjegyezhetek, az ő regnálása alatt fokozódott – a szövetségi kapcsolat örve alatt – Magyarország német gyarmatosítása. Az ipari és mezőgazdasági termelést mindinkább alárendelték a náci háborús érdekeinek. Amíg a német lakosság fejadagjait igyekeztek szinten tartani, itthon egyre csak csökkentek az élelmiszeradagok. A gazdasági kapcsolatok jellegét mutatja, hogy a német tőke behatolása a magyar iparba (repülőgépgyártás, alumíniumipar, olajipar) fokozódó mértékben növekedett.

3.) A zsidókérdés megoldása (*Endlösung*). Kállay Miklós a Führer harmadik kérésének rendezésére nem mutatott hajlandóságot. Mint Bethlen István, ő is mérsékelt antiszemita volt. A kereszténymagyar ipari, kereskedelmi, pénzügyi és mezőgazdasági vállalkozók érdekeinek érvényesítése okán kész volt bizonyos visszafogott engedményekre, de elítélte a zsidóság teljes kifosztását és a genocídiumot is magában foglaló radikális, embertelen hitleri megoldásokat. A magyar kormányelnök tisztában volt azzal, hogy az izraeliták kiiktatása a gazdaságból válságba sodorta volna az országot. Ez utóbbi kérdéssel kapcsolatos ellenállása nem javította meg a Hitler és Kállay közötti amúgy is rossz viszonyt. A náci vezető sohasem mondott le Európa zsidótalanításáról. A magyar vezető a németek feketelistájára került. Túlélő volt, de a vesszőfutást később nem kerülhette el.

Az olasz kapitulációval egy időben (1943. szeptember 9-én) titkos megállapodás született a magyarok és angolok között: amikor a nyugatiak a Balkánra érkeznek, Horthyék feltétel nélkül kapitulálnak. Ez a kikötés elriasztotta Kállayékat, miután az egész átállási procedúrát a fasisztoid rendszer és a „történelmi” Magyarország átmenetése érdekében vállalták. A kormányzó és miniszterelnöke lelken szárad a kiegyezés körüli huzavona, mert ők az időhúzásra játszottak, olyan helyzetben, amikor az idő nekik kedvezett, sőt minden elmulasztott perc az átállás sikerét kockáztatta. Addig nem akarták bejelenteni a tárgyalásokat, még kevésbé a megegyezést, amíg az angolszászok katonai erői át nem lépték a magyar-jugoszláv határt. Nem mérték fel, hogy a románokkal való rivalizálásban csak akkor számíthatnak a nyugatiak „kegyeire”, ha a legsürgősebben kézzelfogható eredményeket tudnak felmutatni. 1944. december 12-én *Cordell Hull* amerikai külügyi államtitkár kijelentette: „Tisztában kell lenniük azzal, hogy osztozni fognak annak a szörnyű vereségnek következményeiben, amelyet az egyesült nemzetek a németek számára előkészítenek.” (Köztudott, keled szomszédunk 1944. augusztus 23-i átállásukkal megelőzték Horthyékat.) Itt nemcsak arról volt szó, hogy lemaradtunk a románokkal való „versenyben”, hanem, hogy Románia nem egyszerűen kapitulált, hanem átállt, a szovjet hadsereg oldalán részt vett hazánk felszabadításában és a német fasizmus megsemmisítésében. Horthyék arra sohasem lettek volna képesek és hajlandók, hogy szövetségeseiket cseréljenek, és tevőlegesen a németek ellen forduljanak. Ezt – igen későn és az utolsók között – a debreceni demokratikus kormány tette meg. Horthy abba a helyzetbe navigálta az országot,

amikor már csak a szégyenpadra ülhetett a háború befejezése után. Magyarország akkor kerülhetett volna ki némi haszonnal a háborúból, ha legalább semleges marad. Ezt ugyan a németek nem tolerálták volna, és már 1941-ben megszállják az országot, de ez nem lehetett volna rosszabb, mint az, ami később, 1944. március 19-én történt. Még akkor is számíthatott volna a nyugat rokonszenvére, ha az átállás 1944. október 15-én következik be. Mindezt elmulasztották, s ezért, bármennyire berzenkedik is a nemzeti jobboldal, maradtunk Hitler utolsó csatlósnak. Ezért nem tartom sem ildomosnak, sem tudományos értékűnek, hogy utólag vitatják „egyesekek” a párizsi békeszerződés igazságos voltát, jellemző a Horthy-Kállay vezetés dilettantizmusára, hogy ez az illuzionista képzelgés csak akkor szűnt meg, amikor London és Washington tudomására hozta Budapestnek: miután Magyarországot a szovjetek fogják felszabadítani, a háborúból való kilépés kérdésében hozzájuk kell fordulni. Egy világ omlott össze Kállayban. (Ez a kijózanító figyelmeztetés késztette végül is az antikommunista horthystákat, hogy 1944 októberében Moszkvába küldjék megbízottaikat.) Amíg azonban ez a kikerülhetetlen felismerés eljutott a cselekvésig, hónapok teltek el, s a magyarságnak ezért az eléggé el nem ítéhető tétovázásért nagy árat kellett fizetnie. Sokan, a rendszerváltás történészei közül – Horthyék becsületét védendő – a németek megszállásának szükségessége mellett érveltek, remélve, a Margarethe-terv megvédi az országot a bolsevizmus veszélyével szemben. *Kéri Kálmán*, nyugalmazott tábornok, *Antal József* parlamentjének elhunyt, egykori képviselője kifejtette meggyőződését (ez implicite megfelel a mai magyar polgárság egy része felfogásának is), miszerint hazánk szerepét a második világháborúban pozitívan kell nekünk, valamint a nyugatnak értékelni, hiszen akkor mi az európai civilizációt és (benne) a kereszténységet védelmeztük a barbár bolsevizmussal szemben. Ez esetben könnyen adódott a historizáló párhuzam *Hunyadi János* szereplésével. A kiérdemesült katona csak azt nem vette figyelembe, hogy minden olyan akció, mely a hitleri Németországnak kedvezett, az emberiséget fenyegette.

Olaszország fegyverletétele után a nácik napirendre tűzték a Margarethe-terv végrehajtását, mert el akarták kerülni a tálján példa megismétlését. Ezt megsejtve, Bethlen István 1944. februárjában javasolta a különbéke megkötését Moszkvával. Kállay elvetette barátja javaslatát, mert még nem látta elég erősnek a magyar hadsereget a németekkel való szembenállásra. Horthyék, rendszerük védelme érdekében, egy intakt haderőt akartak fenntartani az esetleges belső forradalmi erők féken tartására. Kállay még mindig az időhúzásra játszott, makacsul bízott a balkáni partraszállásban, hiszen ez nemcsak Magyarország számára volt létkérdés – vélte –, hanem egész Európa megmentését látta benne. Nyugatimamalom módjára az sulykolta: miután a szovjetek a Balkán meghódítására is törekszenek, elkerülhetetlen az angolszászok megelőző dél-európai hadjárata. Ezt várták Horthyék megszállottan, mint a Messiást. A reménykedésnek kezdetben volt némi realitása, de – mint említettem – a latolgatásban végül is prioritást nyert a franciaországi (normandiai) terv, hiszen így hamarabb kerültek szembe a németek nyugati erőivel.

Hitlerék bíztak abban, hogy a Magyarország ellen irányuló katonai akció megoldható békés módon is. Nem számítottak komolyabb ellenállásra. A Margarethe-tervről Kállayéknak már sejtésük lehetett, hiszen a Burgenlandban történő nagyszabású katonai felvonulás nem maradhatott titokban. A kormányzó több német polgári és katonai vezetőtől kért magyarázatot, valamennyi megkérdézett megnyugtatta: az akció csak rutinfeladatok megoldását célozza. A kormányzó különben sem gondolt komolyan az ellenállásra, mert ezt megbocsáthatatlannak tekintene olyan helyzetben, amikor a szovjetek közeledtek Magyarország határaihoz.

1944. március 18-ára Hitler magához kérette klessheimi rezidenciájába vasalásának kormányzóját. A szűk magyar elit körében fontolgatták, hogyan reagáljanak a

Führer meghívására. Megoszlottak a vélemények: egyesek a „szíves” vendéglátásról szóló üzenet visszautasítását, mások annak elfogadását ajánlották. Féltették Horthy életét a teuton kalandortól, mások egy ésszerű megegyezést vártak a tárgyalásoktól. A visszautasítás egyértelmű lett volna az ellenállással. Kállay és *Csatay Lajos* elleneztek a találkozózt, mert csapdát sejtettek benne. Horthy végül a találkozó mellett döntött, remélve, hogy személyesen kikövetelheti Hitlertől a magyar csapatok kivonását a keleti frontról. Valójában az „otrantói hős” gyáva volt ahhoz, hogy konfrontáljon a náci vezér követeléseiivel szemben. A keleti fronton ragadt erőkre a kormányzónak szüksége volt, mert közeledett a szovjet hadsereg az ország határaihoz, és a Kárpátok magaslatai nem maradhattak fedezetlenül. A „hathatós” védelem megszervezése végett építették ki az úgynevezett Árpád-vonalat, melyet áttörhetetlen védelmi rendszernek hittek. Ám a szovjet tábornokok nem bíbelődtek a sáncrendszer áttörésével, hanem Románián keresztül, délről megkerülték. Hasonlóan, ahogy 1940-ben tették a németek a Maginot-vonal esetében. A kormányfő ezt a kérdést alapvetőnek tartotta, hogy a szovjet erőket visszatartsák a magyar határoktól. A kommunista „rém” elhárítása mindenekfelett! Horthy Miklós a delegáció élén, 1944. március 17-én indult Németországba, *Ghyczy Jenő* külügy-, *Csatay Lajos* honvédelmi miniszter és *Szombathelyi Ferenc*, a vezérkar főnöke társaságában. (Horthyt aggasztotta, hogy pénteki napon kellett útra kelniük, mert a tengerészbabona szerint ez a nap vészjósló volt a tenger utasai számára. Ezért megvárták a péntek éjszakát, amikor a hajó harangja elütötte az éjfélt. Horthynak meg kellett szegnie ezt a szokást, ami félelemmel töltötte el a kemény katonát.) A salzburgi pályaudvaron Hitler kancellár, *Ribbentrop* külügyminiszter és *Keitel*, a német fegyveres erők főparancsnoka fogadta. Feltűnt a kormányzónak, hogy a Führer – utolsó találkozásukhoz, képest megöregedett, háta hajlottabb volt, arca gondterheltebb. Azonnal a vezér dolgozószobájába vonultak, ahol a vendéglátó nekitámadt vendégének. Hitler bepanaszolta Horthynál az olasz árulást, és kijelentette: „Nem tűrheti, hogy a háta mögött ismét árulás történjék. [...] Olyan benyomásokat nyert, hogy Magyarország átáll az ellenséghez.” Horthy színészkedett, felháborodottan tiltakozott az árulás vádjá ellen: „Legyen szíves vegye tudomásul, Magyarország ezeréves történelme folyamán sohasem követett el árulást. Ha a helyzet és a körülmények fegyverszünet kérésére kényszerítenének bennünket, akkor előtte nyíltan és őszintén a német kormányt informálnám.” (Ebben nem kételkedhetünk, hiszen 1944. október 15-én, amikor Horthy a fegyverszüneti proklamáció beolvasására készült, előbb erről a német megbízottat, *Veessenmayert* értesítette.) A heves vita végén a Führer kijelentette: „Elhatároztam Magyarország katonai megszállását”. Horthy kirohant a szobából, Hitler utána futott. Háromszor ismétlődött meg ez a burleszkbe illő jelenet. Barátságtalanul, köszönés nélkül váltak el egymástól. Horthy valamelyest megnyugodott, amikor a Führer kijelentette: amint sikerül a németek számára megbízható kormányt létrehozni, azonnal kivonulnak.

A megállapodás lényege az volt, hogy ellenállásra nem kerül sor, Horthy Miklós továbbra is az ország kormányzója marad, új kormányt nevez ki, mely megfelel a németek várakozásainak, mely folytatja a németek oldalán a háborút, s jogosítványt kap arra, hogy az új helyzetnek megfelelő belpolitikát valósít meg. Valójában nem kevesebbről volt szó, minthogy Horthyék hallgatólagos beleegyezése mellett totális fasizmust építenek ki Magyarországon. A magyar különvonat hazaindulását szándékosan visszatartották, nyílt terepen késleltették (légiriadó ürügyével), hogy a németek bevonulása Budapestre befejezett tények elé állítsa a kormányzót. Mire megérkezett a fővárosba, már nem volt tényleges ura az országnak.

Amíg Horthy utolsó, személyes vitáját folytatta Hitlerrel, itthon a vezetők a feszült várakozás óráit élték. Szombathelyi vezérkari főnök még az ország felé tartó vonatról megtávíratotta, hogy a bevonuló s az országot megszálló szövetségesekkel szemben

semmiféle ellenállást ne tanúsítsanak. Ezzel megkönnyítették a Kállay-kormány helyzetét, mert elképzelhetetlen káoszt okoztak volna, ha akkor kell megszervezniük a főváros felé közeledő németek feltartóztatását, amikor a kormány tudomására jutott, miszerint Hitler meg akarja támadni Magyarországot, ki védi meg akkor a keleti határokat? Ez a kérdés jobban foglalkoztatta Kállayékat, mint Hitler akciója. Számítottak arra, immár a németeknek kell feltartóztatni a nyugat felé törő bolsevizmust. Hitler nem operett háborúnak gondolta, amikor kidolgozta a Margarethe-tervet. Az ország megszállásához igen komoly katonai erőket vonultattak fel: Belgrád felől három, Zágráb felől két hadosztályt, Bécs körzetéből két páncélos hadosztályt, Krakkó térségéből egy motorizált hadosztályt irányítottak Magyarországra. Ezek feltartóztatása nem könnyű feladat elé állította volna a zömében sváb származású, illetve németbarát tábornoikat, akik eleve megtagadták az ellenállást. (Kállay a fejében megszületett „hamvába holt” gondolatokat maga is hamar elvetette.) Lehet-e megtagadni a hazaárulás bélyegét azoktól, akik így kiszolgáltatták az országot a náci örületnek? (A Dunántúlon akadt egy alakulat, mely kísérletet tett az ellenállásra. Mondanom sem kell, nem sok eredménnyel.) A hazatért Horthy azonnal koronatanácsot tartott. Ismertette a Klessheimben történeteket, megköszönte Kállay szolgálatait és elfogadta lemondását. Még két napig kellett várni, amíg a koronatanács megállapodott az új miniszterelnök személyében, akit a németek aztán tudomásul vettek. Kállay utódja Sztójay Döme tábornok, a Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének egykori tisztje lett, aki kiskaliberű, de arra alkalmas ember volt, hogy – pompeji katona módjára – fenntartások nélkül kiszolgálja a nácikat. Ezzel megszűnt Kállay Miklós történelmi szerepe.

A volt miniszterelnök ezek után a török időkből visszamaradt alagúton át a várpalotába menekült, itt a török követ várta feleségével egyetemben. A követségre mentek, ahol menedékhelyet kaptak.

Az üldözött ex-kormányfő nyolc hónapig élvezte a követ vendégszeretét. Mint memoárjaiban írja, megmentője megosztotta vele a rangjához méltatlan szűk lakást. A németek hamar tudomást szereztek Kállay búvóhelyéről, ezért vesztegzár alá vették az épületet. Lélek az ajtón se be, se ki! A külvilággal rádióval, a követen vagy a követség valamelyik személyzetén, ki- és becsempészett levelekkel tartotta a kapcsolatot. Nem sokkal menekülése után levelet kapott *Winkelmann* budapesti SS-parancsnoktól, akihez a belügyi rendészet tartozott, melyben felajánlotta, hogy védelmébe veszi. A török követ óva intette attól, hogy segítségét igénybe vegye. Az SS-tábornok javaslatát Kállay köszönettel elhárította. Az ex-miniszterelnök helyzete a török követségen elfogadható volt, de minden megváltozott, amikor német segítséggel Szálasi Ferenc – nemzetvezetői minőségben – került hatalomra (1945. október 15-16.). A nácik naponta ostromolták a török követséget a volt kormányfő kiadatása céljából. Mindhiába. Amikor azonban Törökország hadat üzent Németországnak, Hitlerék már nem voltak tekintettel a diplomáciai előírásokra. Először megismételték ajánlatukat Kállay védelmük alá helyezéséről. Amikor azonban Kállay újólag visszautasította, a németek radikálisabb lépésekre határozták el magukat. November 18-án magukhoz kérték a török követet és ultimátumot nyújtottak át neki: amennyiben 19-én Kállay önként nem hagyja el az épületet, rendőri beavatkozással fogják onnan kiemelni. Ezért az egykori miniszterelnök – hogy megkímélje a török követet a kellemetlenségektől –, kiadta magát Winkelmannak.

Kállayt, immár fogolyként a Belügyminisztériumba vitték, majd onnan a Margit körüti fogházba, oda, ahová korábban ő küldte a baloldali (jobbára kommunista) letartóztatottakat. Itt két hétig tartották fogva, ezután zsúfolt tehergépkocsin Sopronkőhidára került. Egy nagyobb teremben helyezték el, *Kánya Kálmán*, egykori horthysta külügyminiszter, *Törek Gyéza*, a Kúria elnöke, Szombathelyi Ferenc, a vezérkar

főnöke, *Jungerth-Arnóthy Mihály*, a Sztójay-kormány külügyminiszter-helyettese, *Hennyei Gusztáv*, a Lakatos-kormány külügyminisztere, nagybaczoni *Nagy Vilmos*, volt honvédelmi miniszter, *Esterházy Móric* gróf és *Mindszenty József* püspök társaságában. Innen Mauthausenbe, az egyik leghírhedtebb német koncentrációs táborba kerültek. Két hónap sem telt el, s máris elindultak egy másik halállágerbe, Dachaubá. Itt találkozott – többek között – *Leon Blum*mal, a francia jobboldali szociáldemokrácia egyik hírneves vezérével, valamint *Martin Niemöller* antifasiszta evangélikus lelkésszel. Még arra sem volt idejük, hogy a táborban megmelegedjenek, máris indultak tovább Niederdorfba, ahol felszabadultak. Az amerikaiak május első napjaiban Capri olasz szigetre vitték a társaságot. A felszabadított foglyokkal jól bántak, de Kállay nehezményezte, hogy őt, az egykori rabot és miniszterelnököt közömbösen kezelték. Azt is észre kellett vennie, hogy minden előzékenységük ellenére fogolynak tekintették, hazáját pedig ellenséges, legyőzött országnak. Nyilván a győztes hatalmak még nem döntöttek el, Kállayt, a politikust a legyőzöttek mely kategóriájába kell besorolniuk. Saját sorsát sem tartotta megnyugtatóan rendezettnek, de a megrögzött antibolsevistát nyugtalanította az is, hogy a második világháború legnagyobb haszonélvezője a Szovjetunió lesz. A Horthy-rendszer sorsát féltette a Szovjetunió közelségétől és „megszálló” tevékenységétől. Elismerte, hogy a második világháborúért Hitler a felelős, de ebben – vélte – a németek szövetségese volt a Szovjetunió. Nála Horthy háborús felelőssége fel sem merült, bukásából, a nagy háború tanulságaiból nem tanult. Az egykori kormányzót, megrögzötten, Magyarország legújabbkori történelme legnagyobb alakjának tekintette. Hátralévő életét ezekre a politikai-ideológiai panelekre építette, ezek szabták meg magatartását, látásmódját. Kállay Miklós amnéziája súlyosabbnak bizonyult, mint a Bourbonoké.

Kállay Miklós, immár „szabad” emberként, 1945 tavaszától 1953 teléig Olaszországban élt és emlékiratain dolgozott. Ezt követően New Yorkba költözött. Az ex-miniszterelnök kormányfői minőségében annyira bedolgozta magát a politikába, hogy az emigrációban sem foglalkozott mással. Bekapcsolódott az amerikai (USA) és a kanadai magyar emigránsok életébe: járta a kontinens országait, és ahol magyar kolóniák voltak, előadásokat tartott politikai kérdésekről, de termékeny volt, mint közíró is. Számtalan cikket írt, melyeket külön kötetben is kiadott. Természetesen elsősorban a magyar problémák foglalkoztatták, hazája korábbi és aktuális kül- valamint belpolitikai történései, azokat feszegette, boncolgatta, védelmezte, a maga nézőpontja alapján. Az amerikai kormány megbízásából dél-amerikai körutat tett a magyarok körében.

Röviddel nyolcvanadik születésnapja előtt halt meg, 1967. január 14-én New Yorkban. Temetésén számos amerikai közéleti személyiség és magyar emigráns jelent meg. *Varga Béla* pápai prelátus búcsúztatta. 1988 márciusában átszállították Rómába, ahol a Magyar Máltai Lovagrend sírboltjában helyezték el. Később, a rendszerváltás után felvetődött hazahozatala is. Személyét a mai elit a horthysta rendszer megmentésére tett kísérletei miatt nagy becsben tartja.

Kállay Miklós ex-miniszterelnök pragmatikus politikus volt. Elméleti kérdésekkel ritkán foglalkozott. Erre nem volt elengedhetetlenül szüksége, mert a teoretikus kérdések iránt fogékonyabb barátai, tanácsadói helyette ezt megtették. Láttuk, tevékenységüket nem koronázta siker. Ars poeticájának tartotta a korára alkalmazott „szegedi gondolatot”. Olyan sztereotípiákat épített be egész elméleti szisztémájába, melyek ideológiai tekintetben az eklektikus horthyzmus konzisztens elemei voltak: a keresztény vallás dogmatikája, a nacionalizmus, a militarista irredentizmus, a magyarság kárpát-medencei szupremáciája, az antikommunizmus, a szovjetellenesség. Politikájának ezek voltak a tartópillérei. Már ő is használta azt a divatos szót, miszerint a hitlerizmus és sztálinizmus egy gyökérből fakadó terrorizmus. Arra még nem volt példa

a történelemben – mondta –, hogy „két olyan dogmatikus ideológia szövetkezzék és kooperáljon, mint amilyen a német nemzetiszocializmus és az orosz bolsevizmus, ha még annyira hasonlítottak is egymáshoz. [...] Meggyőződésem, hogy ez a két vadállati kegyetlenség nem habozott volna átvenni egymás rendszerét.” Kállay Miklós – nem lévén teoretikus vénája – nem vette azt a fáradságot, hogy szociológiai-politológusi kutatómunkát végezzen tézisei alátámasztására. Nem tanulmányozta azokat a társadalmi okokat, melyek szülték a fasizmust, bolsevizmust, nem vizsgálta e jelenségek osztályalapjait, történelmi céljait. Csupán – mellőzve a tudományos módszereket – felületes, gyakorlati célokat szolgáló megállapításokat tett, formális elemeket hasonlított össze és azonosított, propagandisztikus szándékokkal. Sok eredetiséget nem lelhetünk fel kinyilatkoztatásaiban.

Ami Magyarország részvételét illeti a második világháborúban, szépít és nacionalista-nemzeti – mint láttuk – egyúttal egyetemes célokkal leplezi fasiszta-imperialista jellegű háborújukat. Itt lehetősége van historizálni, mert arról akarja a magyarságot és a nyugatot meggyőzni, hogy a honvédség az európai és keresztény kultúrát óvta meg a nemzetiszocializmus, valamint a bolsevizmus barbarizmusával szemben – mint tették azt legjobbjaink a középkorban, nemegyszer. Ugyanakkor felmenti Horthy a háborús felelősség alól. Arról nem szól, hogy Horthy erőltette a németeknél a háborúba történő belépést, amikor tudomására jutott, hogy a Barbarossa-tervben Hitler nem számolt Magyarország azonnali részvételével. Félte Erdély és a még vissza nem csatolt egykori „magyar” területek jövőbeni sorsát. A kormányzó ugyanis tisztában volt azzal, hogy amennyiben ezt a háborút a németek nyerik meg, Erdély vagy annak nagyobb része azé lesz, aki a hitlerizmus győzelme érdekében nagyobb anyagi és emberi áldozatot hozott. A háború kitörésekor még nem gondoltak arra, hogy a németek esetleg alulmaradhatnak. Ne feledjük, amikor Hitler megtámadta a Szovjetuniót, Európa nagy része felett horogkeresztes zászló lobogott. Még élt a vallásos tisztelet a német hadsereg iránt. Moszkvának, majd Sztálingrádnak kellett jönnie ahhoz, hogy Kállay hangot változtasson: „Nem az én kis hazám indította meg ezt a háborút. Nem is volt számottevő résztvevője. A háború alatt a személyes szabadságnak, a humanitásnak kis szigete volt a náci tengerben.” A mondat nem egyszerűen valótlanság, de azt a tisztességtelen szándékot is tartalmazza, miszerint mi mindig betartottuk a genfi egyezmény passzusait. Hallgat arról, hogy a hazánknak nevezett kis szigeten milyen kegyetlen módon üldözték a nyomorúság, a háború súlyos következményei ellen tiltakozó baloldalt. Antifasiszta és háborúellenes nemzeti összefogás helyett változatlanul alkalmazták az 1921/III-as gyilkos törvényt. A miniszterelnök nem dicsekszik azokkal a borzalmas háborús bűnökkel sem, melyeket Horthyék elkövettek Újvidéken és a megszállt Ukrajnában. Ezek elhallgatása nagymértékben rontja a magyar média és a miniszterelnök szavahihetőségét, politikusemberi hitelét. Kállay semmit sem tanult Trianonból. Ha burkoltabban is, de nem enged a Kárpát-medencében mindenáron érvényesítendő magyar szupremáciából, az integer, történelmi Magyarország anakronisztikus, irreális, nagyhatalmi ideájából. Mint fejtegeti: a széthulló Monarchia utódállamainak nem volt nemzeti önállóságuk és történelmük, mint nekünk. „Meg kell őriznünk Magyarország önállóságát, függetlenségét, szabadságát.” A zsidókérdésben ellene van az Endlösungnak (népirtás), „annyit követelünk tőlük (mármint az izraelitáktól – H. S.), ami nem mond ellent a hagyományos humanizmusnak”. Csakis gazdasági szankciókra hajlandó – főleg a földbirtokpolitika terén. Kállay, ha nem is a teljes magyar zsidóságot, de annak elitjét – mint az uralkodó osztály részét – befogadta. Miniszterelnöksége idején a német presszió miatt beszédeiben tengelybarát, antikommunista, antiszemita kitételeket használt.

Kállay Miklóst sokan idealizálják. A jobbközép és a konzervatív nemzeti oldal – kiugrási kísérletei miatt – méltánytalanul a progresszió soraiba emeli, pedig szálnalmas,

ügyetlen és sikertelen erőfeszítései a háborúból való kilépés céljából, nem egy demokratikus (akár polgári alapú is) rendszer megteremtését, hanem a fennálló negyedszázados fasisztoid ellenforradalmi rezsim megmentését, sőt konszolidálását szolgálta. Ő – mutatis mutandis – barátjának és példaképének, Bethlen Istvánnak, a Horthy-rendszer egykori stabilizátorának útját kívánta járni, annak tehetsége nélkül. Ám nemcsak dilettantizmusa játszott szerepet abban, hogy eljátszotta a lehetőségeket. A nagybirtok-nagytőke embere volt, aki kényesen ügyelt arra, hogy ne hazardírozza el urai pénzét, hanem olyan egyezsége lépjen az ellenséggel, mellyel kielégítheti barátait. Mivel az erőviszonyok s a háború kilátásai nem neki kedveztek, olyan alkut már nem köthetett, amivel kimentheti az országot a bűnös oldalnak kijáró következményekből. Miután a szovjet hadsereg hamarabb érkezett a magyar határokhoz, mint a nyugat erői, Szovjetunióval kellett volna mielőbb felvennie a kapcsolatot, s ezzel párhuzamosan a magyar honvédséget a németek ellen fordítani. Egy magyar katonai ellenállás a szovjet hadsereg pozícióit erősítette volna meg, következésképpen a német oldalt gyengítette volna, s ez azt is jelenthette, hogy számunkra a háború hamarabb ér véget. Az sem lehetetlen, hogy a szovjet erők gyorsabb előrehaladása a nyilaskeresztesek regnálásától kíméli meg az országot. Ez a körülmény sok százezer ember életét és az anyagi javak kimondhatatlan értékét menthette volna meg. A Vörös Hadsereg már olyan közel volt hazánk határaihoz, hogy a várható német erőfölényt Hitler nem sokáig tudta volna kamatoztatni. Párizsban ezért egy piros pontot adományoztak volna Magyarországnak. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a győzteseknek kijáró ovációval fogadnak bennünket, de valamelyest csökkenthettük volna háborús bűneinket. Ennélfogva Magyarország imázsa nem sülyed olyan mélypontra, s minden bizonnyal a trianoni szankciók területi következményei is enyhébbek lettek volna. Ma divat az elit körében siránkozni Trianon és Párizs miatt, s „ellenségeinket” okolni minden gyászos következményért, pedig az elhalasztott lehetőségek miatt kellene búslakodni. És a kihasználatlanul hagyott esélyek miatt nem a nyugatot, nem a Szovjetuniót kellene elmarasztalnunk, hanem önmagunkat. Ha már egyszer oly szerencsétlenül léptünk be a háborúba, legalább a kilépést kellett volna szerencsésebben megoldani. Mint tette ezt a magyar arisztokratikus elit állal annyira lenézett Románia. Horthy és Kállay beteges népgyűlölete, félelme a külső és belső baloldali irányzatoktól megbénította a döntéshozókat. Nagy balszerencsénk, hogy ugyanaz az elit, mely félt a néptől, a legkíméletlenebb terrorral kötötte gúzsba annak képviselőit, a vészhelyzetben sem volt hajlandó együttműködésre a közös ellenséggel szemben. Ezzel Kállayék véglegessé tették saját vereségüket. Ide vezetett osztályöngyűlésük, osztálygyűlöletük, melyeken a legkritikusabb helyzetben sem tudtak felülemelkedni.

Kállaynak nincs helye a magyar hősök és hazafiak panteonjában.

Szabolcsi Miksa

(1857-1915)

Talán nem túlozunk, ha azt állítjuk, hogy **Szabolcsi Miksa** korának egyik legtehetségesebb és legtermékenyebb publicistája volt. írói hagyatékát a szerényebbek 50, a nagyvonalúbbak 100 kötetre becsülik. Harminchárom esztendőös zsurnalisztikai pályája során 20 nagyobb munkát – jórészt útirajzot –, s mintegy 3000 rövidebb-hosszabb cikket, értekezést írt. Mindezt feltárni, szelektálni, érdeme szerint elbírálni és

koncepcióját summázni az irodalomtörténet dolga, s őszintén valljuk be: restanciája is. (Méltánytalanságnak tartjuk, hogy nevérol lexikonjaink említést sem tesznek.) E rövid tanulmány keretében első ízben kíséreljük meg a rendkívül produktív életmű néhány mozzanatának elemzését. Hangsúlyozni kívánjuk: nem törekszünk teljességre, mert erre csak egy vaskosabb biográfia lesz képes, mely az író komplex, sokoldalú, bár azonos cél felé igyekvő tevékenységét összegezné. Ezúttal „csupán” arra vállalkozhatunk, hogy publicisztikájának, gyakorlati küzdelmeinek *politikai jellegű* vonatkozásait derítsük fel és tárjuk a mai nemzedék elé, kiindulva abból a meggyőződésből, miszerint Szabolcsi Miksa ez irányú munkássága – ellentmondásaival és problémáival együtt is – része a magyar progresszióknak. Része, hiszen az antiszemitizmus ellen, a zsidóság tényleges egyenjogúsításáért és asszimilálódásáért folytatott megalkuvás nélküli bátor harcaival nem kis szerepet játszott az országban élő izraeliták magyar nemzeti tudatának fejlesztésében.

Jeles publicistánk, a sajátosan bonyolult hazai viszonyok szülötte. Tetteit megérteni és magyarázni csakis e speciális és igen szövevényes helyzet alapján lehet.

Szabolcsi, eredeti nevén *Weinstein Miksa*, 1857. augusztus 17-én született, a Szabolcs-megyei Nyírtúrán. Apja, *Weinstein Lipót*, egyszerű gazdálkodó volt, aki hajnaltól napestig túrta a földet, hogy népes családját eltarthassa. A jámbor anya hamar elégett a gyakori szülések és a lélekölő robot következtében. Miksát, 12 gyermek közül a legkisebb fiút, rabbinak szánták, mert környezetében igen korán feltűnt intelligenciájával, s mert egy vallásos, szegény falusi ifjú számára a papi hivatás akkor a legszebb perspektívának ígérkezett. Miksa hazafias koncepciója családi hagyományokban gyökerezett: az apa 1848-ban önként jelentkezett a szabolcsi őrseregbe. Hitte, hogy a szabadságharc győzelme esetén a zsidóság is felemelkedhetik a teljes jogú magyar állampolgárok soraiba. Ám nem csak a reményt, de a csalódást is átplántálta utódaiba.

A gyermek alig ötéves, máris a túrai chéder tanulója. Ebben az alsófokú felekezeti iskolában – mely előkészítője volt a jesivának – kötött tanterv nélkül gyömoészölték az éretlen, de fogékony fejekbe Mózes öt könyvének tanításait. Kilencévesen a kemecsei jesivába került. Itt hosszú éveken át sulykolták belé a zsidó vallás „örök” és „abszolút” törvényeit, a talmudot, valamint egyéb teológiai tudnivalókat. Kemecsét elhagyva Újfehértó, Ermihályfalva, Püspökladány és Vác iskoláit látogatta lankadatlan szorgalommal, s ez idő alatt jelentős talmud-ismeretekre tett szert. 18 éves koráig éhező, országjáró „vándorapostol”, majd zsebében *Kaysersling*, kora hírneves rabbijának ajánló soraival, előbb *Wahrmann Mórnál*, később *Horn Edééknél*, illetve *Fried Lajoséknál* volt házitanító. A rendkívül nyughatatlan, temperamentumos ifjú nem elégedett meg a jesivák által nyújtott szűk, jórészt a hebraisztika területére korlátozódó ismeretekkel, hanem a modern világi tudományokban is állandóan képezte magát, miáltal széles látókörre és műveltségre tett szert. A gazdag zsidó családoknál eltöltött évek nagy hatással voltak a fiatalember fejlődésének irányára: vallásosságán túl e polgári liberális befolyások determinálták politikai arculatának alakulását.

Gyermekkorának első évtizede a kiegyezés előtti időszakra esett, amikor az ezerszer elátkozott ferenjózsefi önkényuralom a magyarnál és az ország területén élő nemzetiségeknél már csak a zsidót nyomta el kíméletlenebbül. Az anyatejjel szívta magába az évezredek óta üldözöttek kisebbségi komplexusát, a megalázottság keserűségét. Számára csak az ősi vallás nyújtott reményt, vigasztalást és menekvést. A kiegyezés után megszületett az izraelitákat egyenjogúsító, úgynevezett 1867. XVII. törvénycikk.

Az emancipáció osztatlan örömet okozott az érdekeltek körében, de hamarosan tapasztalniuk kellett, hogy a hosszú századok során megkövesedett, s szinte testamentumként öröklődő vallási, valamint faji előítéletek minduntalan keresztezték az idő

diktálta felsőbb rendelkezéseket. A zsidó „zsidó” maradt, számkivetett, másodrendű polgár, s jóllehet a gazdasági életben érvényesülhetett a maga tehetsége és tőkéje szerint – létjogosultságáért naponta kellett megküzdenie. A dualizmusban, ahol a politikai vezető szerep a többségében antiszemita nagybirtokosság kezében volt, ahol a közigazgatás helyi funkcióit a zsidófaló dzsentri monopolizálta és privilegizálta – ott nem is lehetett másként. Kiderült: a történelmileg kialakult érzelmeket csak egy nagyobb távlat képes megváltoztatni, kiváltképp akkor, ha a retrográd irányzatok felülről kapnak ösztönzést.

Weinstein Miksa vándorlásai során úton-útfélen beleütközött e megalázó, emberi voltát sértő, önérzetét megcsúfoló ellenállásba. Másokat ez elkeseríthetett, belső emigrációba, „lelki gettóba” kergethetett, de őt nem. Ebben az időben és helyzetben határozta el, hogy életét a zsidóság felszabadítása ügyének szenteli. Kezdetben úgy látszott, teljesíti apja akaratát és rabbi lesz. Azt remélte, ilyen minőségben is betöltheti hivatását. 1877-ben beiratkozott az éppen akkor alakult Rabbiképző Intézetbe, de kitartásából csak egy szemeszterre futotta. Az örök vándorláshoz szokott ifjú számára szűknek bizonyultak az iskolapadok, bár *dr. Neumann Ede* fényes jövőt jósolt a tehetséges jelöltnek. Weinstein ismét vándorolt, ismerkedett az ország zsidóságával, összeköttetésbe lépett gazdag és befolyásos emberekkel. Látóköre egyre bővült. Hamar rájött arra, hogy fő fegyvere nem a szó, hanem a toll. Elszegődött a *Debreceni Ellenőr*hez. Cikkei még nagyon magukon viselték a próbálkozás jegyeit, ám dinamizmusuk, logikájuk sejtetni engedték az ígéretes tollforgatót. Az antiszemita agitáció országszerte fokozódott, s ez az izzó atmoszféra érlelte Weinsteint harcos publicistává.

A dualizmus egész periódusában az 1882-1883-as tiszaezlári vérvád során érte el csúcspontját a magyarországi zsidóellenes kampány. Ez a tragikus per határköt jelentett Weinstein Miksa életében: felfelé ívelő pályája voltaképpen ekkor kezdődött. Neve méltán vált ismertté világszerte. E rosszindulatú középkori rágalommal szemben folytatott harca hozta felszínre a benne rejlő hatalmas szenvedélyeket és energiákat, melyeket a babona leleplezésének, valamint ártalmatlanná tételének szolgálatába állított. A „szenzáció” kirobbanásának hallatára sietve hagyta el Debrecen – ezt az eseménytelen, dermedt parasztvárost –, hogy közvetlen közelségből küzdhessen a faji előítéletek veszélyes megnyilvánulásai ellen. Kettős funkciót látott el: nyomozott és tudósított. Az utóbbit megbízásból, az elsőt magánszorgalomból tette. Egy megszállott szívósságával, fanatizmusával, fáradhatatlanságával és bátorságával kutatott a vád állításait cáfoló ellenérvek után. Magánnyomozói minőségében rövidesen a védelem egyik kulcsemberevé vált. E téren szerzett érdemei nem kisebbek *Eötvös Károly*énál, jóllehet kevésbé látványosak, hiszen ő mindig a háttérben maradt. Az általa prezentált anyag nélkülözhetetlen volt az. ügyvédi közösség számára. *Bogdányi Mór*, az *Egyenlőség* szerkesztője és tulajdonosa felismerte Weinsteinben a tehetséges publicistát, ezért megbízta őt a lap olvasóinak rendszeres tájékoztatásával. A helyi közigazgatás túlkapásai miatt írt éles hangú cikkei arra készítették *Mezei Ernő* képviselőt, hogy a főispánok, járásbírók, jegyzők, csendbiztosok érdekében interpellációt nyújtson be *Pauler Tivadar* igazságügy-miniszternek: miért nem indít sajtópert az *Egyenlőség* ellen? Pauler ígéretet tett az ügy kivizsgálására – ennél több azonban nem történt. Weinstein írásai nagy feltűnést keltettek, olyannyira, hogy nemcsak az *Egyenlőség*, de a *Pester Lloyd*, valamint a *Freie Presse* is átvette színes, harcos – a puszta tényközlésen mindig túlmutató – híradásait. Sőt: az európai sajtó nagy része, ugyancsak az ő tudósításai alapján informálta olvasóit az eseményekről. Ebben az időben vette fel a Szabolcsi nevet. Legnagyobb bravúrja az úgynevezett hullausztatás meséjének kibogozása volt. Meglátogatta szeklencei otthonában az ideiglenesen szabadlábra helyezett Herskó Dávidot – aki a vád szerint sommás fizetség

ellenében elvállalta egy idegen női tetem leúsztatását a Tiszán, a nyomozás félrevezetése céljából s rávette arra, hogy a hatóság képviselője előtt diktálja jegyzőkönyvbe hamis vallomása létrejöttének felettébb gyanús körülményeit. (Hreskót fizikai kényszer alkalmazásával vették rá hírhedt „beismerésének” megtételére.) A tutajos kezdetben hallani sem akart erről, mert Bary vizsgálóbíró – fecsegése esetén –, „örök börtönnel” fenyegette meg, de Szabolcsinak sikerült meggyőznie a nyilatkozat fontosságáról és szükségességéről. A jegyzőkönyv a későbbiek során, hatékony fegyvernek bizonyult a védelem kezében. Az ő kezdeményezésére keresték fel a perbefogottak hozzátartozói *Pauler Tivadart*, hogy megsürgessék a tárgyalás időpontjának kitűzését. E találkozás alkalmával újságíróink még a nagyhatalmú igazságügy-miniszterrel is vitába szállt, amikor az nem vonta kétségbe a feudális miliőbe kívánckozó vérvád valószínűségét.

Szabolcsi jelenléte és tevékenysége egyre kínosabb lett Baryék számára. Ezért „ismeretlen” tettesek – alvilági szisztémák alapján – késsel súlyosan megsebesítették. Ám nem sikerült elhallgattatni: többhetes kórházi ápolás után felépült, s harcát ott folytatta, ahol a merénylet előtt abbahagyta. A fenti gengszterhistória igazolja, hogy Baryék a maguk módján kellően értékelték Szabolcsi buzgólkodását. A vizsgálóbíró hátrahagyott emlékirataiban a per eltussolása spiritus rektorának nevezte, s azt állította: Eötvös ötletei tulajdonképpen a zsidó újságírótól származtak. Ha van is ebben némi túlzás, annyi bizonyos, a merész és szemfüles magánnyomozó-tudósító szerepe ebben az időben jelentősebb volt, mint amennyire ez *Eötvös Károly Nagy per* című könyvéből kiderül. Szabolcsi – a vád szándékait kontrakarírozó tevékenységének fontosságát csak megerősíti az a tény, hogy a vizsgálóbíró még letartóztatásának gondolatával is foglalkozott, de tervét nem merte keresztülvinni. S ha a védelem végül győzelemmel, vagyis a felmentő ítélet kiküzdésével zárta a bírósági processzust – ez nem kis részben Szabolcsi Miksa eredményes munkálkodásának volt köszönhető.

Szerény cikkünk nem tekintheti feladatának az *Egyenlőség* című lap történetének megírását. Ha azonban Szabolcsi Miksa tevékenységéről szólunk, nem hallgathatunk az újságról, melyet évtizedeken át szerkesztett, s melynek hasábjain keresztül fejtette ki gondolatait, politikai koncepcióját.

A lap 1882. november 5-én jelent meg első ízben *Bogdányi Mór*, az antiszemitává lett *Függetlenség* egykori munkatársának irányítása mellett. Célja volt stabil közvéleményt és széles fórumot teremteni a tisztaeszlári rágalomhadjárral, valamint az azt kísérő országos hecckampánnyal szemben. Az újság csaknem teljes terjedelemben a vérváddal foglalkozott s azonnal elszürkült, elvesztette funkcióját, mihelyt a világszenzációvá dagadt ügy lezárult. Már-már tartani kellett attól, hogy – idényjellegéhez illően – kimúlik, amikor Szabolcsi Miksa vette pártfogásába. 1884-1886-ban szerkesztői, 1886-tól tulajdonosszerkesztői minőségben állt az *Egyenlőség* élén. A vezetésben bekövetkezett változás és személyesére a lap reneszánszát jelentette, hiszen ezt megelőzőleg az eredeti 3000 előfizetőből mindössze 93 tartott ki. „A lap halva volt, csak még eltemetve nem” – mondotta Szabolcsi, midőn vállalkozott az *Egyenlőség* feltámasztásának merész feladatára. A publicista külső szövetségeseket keresett magának, akik bátorították és erkölcsileg támogatták törekvéseit. Ebbéli szándékában nyílt levelet írt Eötvös Károlynak, egykori tisztaeszlári harcostársa mik s afelől faggatta, mi a véleménye lépéséről? Eötvös ezt az eseményt őszinte örömmel üdvözölte és ajánlotta: az újság küzdjön azért, hogy a hazai zsidóság maradjon hű mind vallásához, mind magyarságához. Ez a tanács – mint látni fogjuk – pontosan megfelelt Szabolcsi Miksa elgondolásainak is.

Meglepően gyorsan szaporodott az olvasók és előfizetők száma, jelezvén a lap népszerűségének újraéledését. Mindez azért következhetett be, mert az *Egyenlőség* a

hazai zsidópolgárság és kispolgárság társadalmi, valamint kulturális igényeinek, törekvéseinek szószólója lett.

A lap 1898. október 23-tól már kifejezetten politikai jellegű kérdésekkel is foglalkozott, miután – az akkor fennálló magyar sajtótörvény követelményeinek megfelelően – Szabolcsi letétbe helyezte az előírt 10 000 forintos kauciót.

Az *Egyenlőség* zsidócentrikus újság volt, mely elsősorban, sőt: nyugodtan állíthatjuk, kizárólag az izraeliták sorsproblémáit feszegette a polgári liberalizmus aspektusából. Harcos hangnemet ütött meg, ha az antiszemitizmus ellen küzdött, de a mindenkori kabinettel szemben a fenntartás nélküli lojalitás álláspontjára helyezkedett. Tette ezt egyrészt azért, mert a magyar izraeliták helyzetének megjavítását nem valamiféle tömegmozgalomtól, hanem csakis a kormányzat kegyétől várta, s a tényleges egyenjogúságot a „szabadelvű” miniszterek, politikusok iránti hűség naponkénti hangoztatásával kívánta kiérdemelni, másrészt azért, mert a dolgozók szociális elégedetlenségével s a zsidóellenes irányzatok fenyegetőzéseivel szemben, az államhatalomtól remélt kellő védelmet.

Az újság harcba szállt a klerikalizmus antiszemita hangulatkeltésével. Ugyanez okból elítélte a keresztényszocializmust is, ha már a két „munkásmozgalomról” (keresztényszocialista valamint marxista-szocialista) esett szó, inkább a szociáldemokratizmussal „rokonszenvezett”, mint olyannal, mely a felekezeti egyenlőség zászlóhordozója. Polgári lap lévén természetesen elmarasztalta a marxizmus antikapitalizmusát. Egyik cikkében *Fleischmcmn Sándor* az alábbiakat írta: „A politikai életben két szélsőség van, a klérus és a szociáldemokrácia.” Ez a kétfrontos harc pontosan megfelelt a zsidó polgárság politikai-gazdasági érdekeinek. Belátjuk, nem volt könnyű feladat egyszerre megbirkózni a felsők antiszemitizmusával és az alsók antikapitalizmusával. Ilyen hadállásokból aligha lehetett igazi szövetségesekre szert tenni a dualista Magyarországon.

Az *Egyenlőség* magyar nyelvű és érzelmű zsidó irodalmat teremtett, ápolta a magyar nyelvet, a magyar és zsidó kulturális hagyományokat. Szabolcsi Miksa előszeretettel, szakmai féltékenység nélkül karolta fel a tehetséges írókat, költőket, s alkotásaik számára mindig biztosított helyet a lap hasábjain, feltéve, ha azok kiállták igényes kritikájának próbáját. E lapnál kezdte meg irodalmi pályafutását *Makai Emil*, *Kóbor Tamás*, *Palágyi Lajos*, *Ignotus* (Veigelsberg) *Hugó*. Az újságban sok írás látott napvilágot *Kiss József*, *Gábor Andor*, *Szép Ernő*, *Eötvös Károly*, *Acsády Ignác*, *Mikszáth Kálmán*, *Vázsonyi Vilmos* tollából. Szabolcsi Miksának csaknem minden számban jelent meg egy-egy cikke, nem ritkán több is. Hosszabb lélegzetű útirajzait (*Olasz zsidók között*, *Német zsidók között*, *Utazás a Szentföldön* stb.) először lapjában tette közzé, s azok csak később nyertek könyvalakot, ha egyáltalán eljutottak odáig. E kulturális misszió túl nagy érdeme volt az *Egyenlőség*nek, hogy élére állt az izraeliták egyenjogúságáért és asszimilálódásáért folytatott több évtizedes, de nem eredménytelen küzdelemnek. (Csupán zárójelben s a lap történetének folytonossága kedvéért jegyezzük meg: a szerkesztőtulajdonos halála után fia, Lajos vette át az újság vezetését, aki a megváltozott politikai szituációban is igyekezett apja nyomdokaiban megmaradni.)

Szabolcsi Miksa koncepciójában a magyarrá válás törekvése párosult a polgári liberalizmus sajátosan zsidóközpontú válfajával. Noha szegény sorsú szülőktől származott, neveltetése, környezetének hatása, valamint vallásossága megakadályozta abban, hogy radikális irányzatok felé tájékozódjon. Elgondolásai, melyek nem voltak ugyan mentesek az ellentmondásoktól és illúzióktól, de melyek végső soron a magyar társadalom talaján, osztálya szükségleteiből nőttek ki – eszmeileg sok rokon vonást mutatnak a Lessing-Mendelssohn féle irányzattal. (Asszimilálódás, liberalizmus, vallási

türelem, humanizmus stb.) Annak a gazdagodni vágyó zsidóságnak lett képviselője, mely a felülről megalkotott szabadelvű reformok útján kívánta politikai és ökonómiai pozícióit megszilárdítani.

Még zsenge a magyar ipari kapitalizmus. Óvatosan meghúzódik a „szabadelvű” kormányok árnyékában. Inkább megelegszik a szerény állami támogatással, semmint, hogy nyíltan harcba szálljon a félféudális renddel, s a nagybirtokos hatalmasságokkal. (Ha szembeszegülne a nemességgel, kire támaszkodna? Arra a népre talán, melytől legalább annyira fél, mint a magyar történelmi osztály?) Szabolcsi ezt a kormány, illetve kormánypárt felé tanúsított kritikában bizalmat így fogalmazta meg: a zsidóság zöme a kormánypárttal tart, mert neki köszönhető a haladás, jólét, erőbiztonság. Ha más irányzat kerülne hatalomra, ellenzékbe vonulna. A jeles publicista ezúttal áldozatul esett a tiszakálmáni szabadelvűség illúziójának. Néhány „filoszemita” megnyilatkozás elégségesnek mutatkozott ahhoz, hogy a korszak vezető politikusai az ő szemében a liberalizmus bajnokainak tűnhessenek le. Köztudomású, *Tisza Kálmán* még frazeológiájában is legfeljebb igen mérsékelten volt szabadelvű, de annál kegyetlenebb eszközökkel fojtotta el a haladó megmozdulásokat. E – mindenki által ismert körülmény ellenére az *Egyenlőség* őt „nagy”, „bölc”, „zseniális” államférfinak tekintette, akinek miniszterelnöksége alatt a nemzet boldog és hatalmas volt. Hamar megtudjuk azonban, miért e lelkesedés Tisza személye iránt: megértést tanúsított a zsidókkal szemben és megakadályozta a tiszaezlári vérvád nyomán keletkezett pogromhangulat kitörését. Nyilvánvaló eltúlzása ez a „generális” szerepének. Ő ugyanis a per tartamára geszti birtokára vonult vissza, s semmit nem tett a vádlottak mellett – igaz ellenük sem. Az sem titok, hogy *Bánffy Dezső* szolnokdobokai „basa” éppoly drasztikus kormányzási módszereket alkalmazott, mint példaképe, Tisza. Az *Egyenlőség* azonban vezércikkben méltatta Bánffy „szabadelvűségét”. Khuen-Héderváry kormányával, majd Tisza Istvánnal kapcsolatban („akinek neveltetése garantálja liberális politikáját”) ugyanezeket a dicsőítő kommentárokat olvashatjuk Szabolcsi Miksa lapjának hasábjain.

A szabadelvűség megnyilatkozásaként üdvözölt mindent, ami nem antiszemita, vagy klerikális. A „reakció” nála erősen leszűkült az izraelitákkal szembeni gyűlölet fogalomkörére, következésképpen senki nem volt reakciós (bármennyire haladás- és népellenes légyen is), aki elismerte hazai és külföldi hittestvéreinek élethez való jogát. A zsidóságot osztatlan, egységes totalitásnak tekintette, melyet a közös történelmi múlt, vallás és sors kohéziója tartott össze. Figyelmen kívül hagyta tehát az izraeliták körében – a kapitalizálódás szükségszerű velejárójaként – lejátszódó társadalmi differenciálódást és osztálytagozódást. Mindebből logikusan következik, hogy tagadta az osztályharcelméletet (és gyakorlatot), de különösképpen annak érvényét az izraeliták közötti kapcsolatokra vonatkozóan. Csupán az antiszemiták és filoszemiták harcát helyezte, s számára itt húzódtak a haladásmaradás frontvonalai.

A zsidó polgárság fő törekvése a vagyonszerzés, egzisztenciájának megalapozása, s a minél súrlódásmentesebb asszimiláció volt. Elégedettnek, sőt hálásnak mutatkozott a formális egyenjogúságért. Elfogadta a nemesség vezető szerepét, amennyiben az az ő érdekeit is képviselte. Ez a mindinkább magyarrá váló réteg magáévá tette a konzervatív sovínizmust, a Duna-menti magyar uralom koncepcióját, s azt összeegyeztetni igyekezett liberális felfogásával. A nemzetiségieket sújtó hátrányos megkülönböztetésekre korántsem reagált olyan érzékenyen, mint az antiszemitizmusra. Sőt: e kérdés megítélésében nem látunk eltérést a hivatalos álláspont, valamint a szabadelvű burzsoázia nézete között. A polgárosodó zsidóság számára ugyanis a magyar szupremácia érvényesítése éppúgy a szlovák-horvát-román territóriumok korlátlan kizsákmányolási lehetőségét jelentette, mint a föld- és pénzéhes nagybirtokosságnak.

Ettől a felfelé simuló polgárságtól nemhogy forradalmiságot, de még kisebb átütő erejű radikalizmust sem lehetett elvárni. Az apró előnyök kicsikarása, reformok, kompromisszumok által biztosított lassú előrehaladás tökéletesen megfelelt „vérmérsékletének”.

A század végére – mire Magyarországon is kialakult az imperializmus – a polgári szabadelvűség alaposan elerőtlenedett. Kifulladt, mielőtt történelmi funkcióját betölthette volna. Az idők folyamán csaknem teljesen azonosult a kor uralkodó ideológiájával, az egyre féktelenebbé váló nacionalizmussal, de a krónikus antiszemitizmus, a klerikalizmus, az agráriusok antikapitalizmusa, feudális csökevények visszahúzó hatása, a vezető arisztokráciához felzárkózó fináncoligarchia mindenhatósága, majd a fasizmus halovány reakciójaként a későbbiek során is megőrzött magából valamit (Vázsonyi, Szabolcsi Lajos, Rassay stb.).

Jóllehet, Szabolcsi Miksa ugyancsak befolyása alá került a dualista rendszer hegemon áramlatainak – még akkor is hű maradt szabadelvű eszményeihez, amikor azok gyakorlatilag már illúziókká váltak. Végzetes tévedése, hogy erősebbnek hitte a magyar polgárságot, mint amilyen valójában volt, s erre a társadalmi légvárra építette liberális koncepcióját. Ő a polgárság izraelita (és csak izraelita) származású osztaga egy részének, s nem – mint Vázsonyi – a szabadelvűség felé hajló rétegek egészének egykor szószólója. Az is kétségtelen, hogy Szabolcsi Miksának sohasem voltak kifejezetten politikai ambíciói. Publicista alkat ő ízig-vérig, aki tollával küzd hitsorsai emberi jogaiért, s nem pártvezér, tribün vagy parlamenti képviselő. Ennélfogva, míg Vázsonyi a század végén demokrata (valójában liberális) programmal országos politikussá nőtte ki magát, az *Egyenlőség* szerkesztőtulajdonosa megmaradt a provinciális felekezeti és vallási érdekek védelmezőjének. Az antiszemitizmus állandósulása adta meg tevékenységének létjogosultságát. Szabolcsi esetében a liberalizmust tehát szűkebben kell értelmezni, mint Vázsonyinnál. Publicistánk nál I ez inkább az izraeliták helyzetét érintő, azt szüntelenül javítani akaró reformpolitikájának módszerére, ezzel kapcsolatban az alkotmányosság és törvényesség tiszteletben tartására utal, s nem az egész társadalmi életet átható, egyetemes liberalizálásra. Természetesen Vázsonyinnál is fennáll az alkotmányosság és törvényesség fetisizálása, de az ő törekvései politikusabbak és frontálisabbak voltak.

Szabolcsiék több évtizedes küzdelmének egyik legjelentősebb sikere a zsidó vallás recepciójának kivívása. Az a mozgalom, melyet ennek érdekében indítottak, részét képezte a magyarságba való beolvadás folyamatának. Az izraelitáknak 1867-ben történt egyenjogúsítása a felekezet polgárait érintette, de nem magát a felekezetet. A zsidó vallás a recepció szankcionálásáig csak megtűrt volt. A középkorból visszamaradt negatív megkülönböztetések kétségessé tették az emancipáció hitelét is. Mindez sértette a gazdasági helyzetében egyre erősödő zsidóság önérzetét, érdekeit, s nehezítette az asszimilációt. Az *Egyenlőség*ből idézünk: „Recepciót akarunk, hogy ezzel is dokumentálhassuk magyarságunkat.” Szabolcsi és Vázsonyi jól látta tehát: az a harc, melyet megindítottak, nem pusztán felekezeti, hanem politikai jellegű. Ebből az aspektusból kell megítélnünk magát a recepciót és nem elsősorban vallási szempontból. A mozgalmat Szabolcsi és Vázsonyi kezdeményezte az *Egyenlőség* hasábjain. Az izraelita vallás bevett felekezeteként történő kezelése és elismerése egyik adóssága volt a felemásan végrehajtott polgári átalakulásnak, kivívása tehát a liberális reformok egyikének tekinthető. A recepciót már 1869-ben – két évvel az emancipáció után – követelte a zsidó kongresszus, de e törekvésnek akkor még vajmi kevés realitása lehetett, hiszen a protestánsoknak is harcolniuk kellett felekezeteik jogaiért. A nyolcvanok években a helyzet e tekintetben némiképp megváltozott. A zsidó vallás volt ugyanis az egyetlen, melyet a kormányzat még nem recepiált. Ám abban az időben a közvélemény a tisztaeszlári vérvád hatása alatt állt, s ilyen atmoszférában e tervek eleve

bukásra voltak kárhozzatva.

A kilencvenes évek elején egyre jobban érződött a dualizmus válsága. A zsidó polgárság a Tisza Kálmán bukását kísérő belső zűrzavart a maga javára igyekezett kamatoztatni. Szapáry, hogy erősítse a kormány megingott tekintélyét és elterelje a figyelmet a nagy belső feszültséget okozó nemzeti és szociális bajokról, előtérbe állította az egyházpolitikai kérdést. Ennek aktualitást adott a protestánsok elégedetlensége a katolikus egyház mindenhatósága, s ezzel összefüggésben az egyházpolitikai viszonyok elmaradott, feudális jellege miatt. Ugyanakkor küszöbön álltak az országgyűlési választások is. Ezt az alkalmat használta ki Szabolcsi és Vázsonyi a zsidó recepció kivívására. Létrehozták a vezérbizottságot, melynek tagjai között találjuk Szabolcsi Miksa és Vázsonyi Vilmos mellett Acsády Ignácot, *Marczali Henriket*, *Wahrmann Mórt*. Eötvös Károly lelkesen támogatta a kibontakozó mozgalmat, mert ő ezt az 1848-as eszmék megvalósítása szerves részének tekintette. A mozgalom sajtóhadjárattal indult 1889-ben. Az *Egyenlőségben* elsősorban Vázsonyi és Szabolcsi tollából megjelenő cikkek eszmeileg készítették elő és támasztották alá a recepciónak csaknem tíz esztendeig vajúdo kampányát. Szapáry, aki a belpolitikai bonyodalmak hínárjában vergődött, végül nem zárkozhatott el a gazdaságilag egyre jelentősebbé és erősebbé váló zsidó polgárság követelése elől, s kénytelen volt a recepcióra vonatkozó memorandumot megfontolás tárgyává tenni. Ennélfogva a zsidó vallás elismerésének kérdése függvénye lett annak a nagy egyházpolitikai harcnak, mely a polgári anyakönyvezés, a vallások szabad gyakorlata, a felekezetek egyenjogúsága és a polgári házasság törvénybe iktatását tűzte ki céljául. Időközben Szapáry megbukott, ezért utódja, *Wekerle Sándor* nyújtotta be 1893. április 26-án a törvényjavaslatot. Az országgyűlés – három katolikus pap ellenszavazata mellett – elfogadta, de a főrendiház – ahol nagyobb volt a klérus befolyása – csak harmadszori tárgyalás után, immár Bánffy miniszterelnöksége idején, 1895. május 15-én hagyta jóvá. Mivel az Egyenlőség felszólította a zsidóságot, hogy csak azokra a képviselőkre szavazzon, akik támogatják a recepciót, a honatyák sorra tettek hitet az izraelita felekezet elismerése mellett.

E liberális törvények kétségtelenül haladó alkotások voltak, hiszen az állam és egyház szétválasztása hosszú, üdvös folyamatának kezdeti lépéseit jelentették, az egészégtelen középkori szellemet árasztó diszkriminációkat számolta fel – legalábbis de jure –, biztosítva a demokratikus polgárjogok egyikét, a lelkiismereti szabadságot. Ugyanakkor a kormány is célt ért, mert sikerült némiképp megbontania az ellenzéki erőket, s így a közjogi viták háttérbe szorításával a dualizmus korhadt rendszere átmenetileg úrrá lett a válságon. E liberális reform súlyos ellentmondást leplezett: a nemzeti érzést akarta elaltatni az egyházpolitikai törvények szentesítésével. A haladás és nemzet ilyenén szembeállítására később megbosszulta magát.

Szabolcsi Miksa az elért eredményeket kiindulópontnak tekintette újabb engedmények kivívására. Ehhez azonban a zsidóságnak is komoly lépéseket kellett tennie az asszimiláció terén.

Az uralkodó nemzetbe való beolvadás volt publicistánk politikai koncepciójának és harcának központi kérdése. Miként fia, Lajos ezt megfogalmazta: „A hazai zsidóság magyarrá nevelése, ez küzdelmes életének sarkcsillaga...” Ő az izraeliták összességét nem rassznak, nem is egységes etnikumnak, hanem felekezetnek tekintette. Mint vallotta: Bar Kohba óta megszűnt a zsidó nemzet, ezért nem is lehet külön nemzeti öntudata sem. Felszólította hitsorsosainak közösségét, hogy váljon érzelmeiben és kultúrájában magyarrá.

Szabolcsi Miksának igazat kell adnunk, amikor kora egyes faktoraival ellentétben, az izraelitákat – kiknek beolvadása a 19. század második felében már igen előrehaladott stádiumban volt, következésképpen régen elveszítették sajátos népi jegyeik

nagy részét –, nem etnikusként, hanem felekezeti ként kezelte. Ez a korszerű szemlélet megteremtette asszimilációra irányuló tevékenységének ideológiai alapjait. Lehet-e akadálya a beolvadásnak az a körülmény, hogy a buzgó zsidó azt az ótestamentumot követi, mely nem magyar történelmi és kulturális talajban gyökeredzik? Vajon a keresztények újtestamentuma magyar történelmi, illetve kulturális talajban gyökeredzik? Csak az elmaradott társadalmi viszonyokat tükrözte az a súly és szerep, amit akkor nálunk a vallás kapott a beolvadás folyamatában és problematikájában. Csak az ország polgárosodásának gyengeségét bizonyította az tény, hogy a hivatalos körök, valamint a közszellem (izraelita és keresztény) a vallást nem az egyén lelkiismereti ügyének, hanem állami ügynek tekintette. Ez esetben a beolvadásnak tipikusan közép-európai modelljével állunk szemben, hiszen Ausztriában és Németországban a kérdés hasonlóképpen vetődött fel. A fejlettebb nyugati demokráciákban természetesen az asszimilációnak nem voltak a vallási meggyőződést érintő feltételei és konzekvenciái.

Szabolcsi Miksa tehát a zsidóság kategorizálásában is szemben állt az antiszemitizmus táborával, jelesen *Vaszary Kolos* hercegprímással, aki az izraelitákat biológiai, illetve etnikai szemszögből ítélte meg. A főpap szerint a „zsidó” és „magyar” fogalma összeférhetetlen, s ez eleve lehetetlenné teszi az asszimilációt.

Kétségtelen, a lakosság 4%-át képező zsidóság egy részének beolvadása a kívántnál lassabban haladt előre. Ennek objektív és szubjektív okai voltak: a polgárosodás, kapitalizálódás torz, késői volta, ütemének elégtelensége, az erős feudális maradványok hatása, az azonosulást olykor-olykor tagadhatatlanul keresztelő tömeges bevándorlás a pogrom sújtotta Oroszországból, a klérus mindenhatósága, a hol burkoltan, hol nyíltan fellépő antiszemitizmus stb. A zsidóság nagy része asszimilálódni kívánt. Magyarországot hazájának, s nem átmeneti szállásterületének tekintette. Ez spontán folyamat is volt, mely szükségszerűen kísérte a kapitalizálódást, a nemzetté válást. Ám az is nyilvánvaló, hogy a disszimilációs tendenciákat erősítő zsidóellenesség az izraeliták egyes kategóriáit az elkülönülés defenzív sáncái mögé kergette. A gazdasági élet objektív törvényeinek a nemzetté válás folyamatára gyakorolt hatása azonban utat tört magának a sok keresztelő tényezőn át, s végső soron az asszimilációt segítette elő. Ennek a beolvadás felé mutató irányzatnak volt tudati jelentkezése Szabolcsi Miksa és társainak publicisztikai-ideológiai tevékenysége. Az *Egyenlőségben* olvashatjuk: „Mi nem magyar zsidók, hanem zsidó magyarok vagyunk”. Ebben a tömör megnyilatkozásban és hitvallásban benne sűrűsödött Szabolcsiék minden törekvése: magyarrá lenni fenntartások nélkül, de egyben megőrizni és ápolni az ősök izraelita hitét. E cél érdekében kétfrontos harcot folytatott: le kellett küzdeni egyrészt az asszimiláció „külső” ellenzőit, az antiszemitákat, mindenekelőtt a klérus tevékenységét, másrészt a „belső” ellenzőket, a bigott ortodoxiát, mely mereven ragaszkodott a zsidók specifikus népiségéhez, a szeparatizmushoz, a magyarságtól élesen elütő szokásokhoz, hagyományokhoz és kultúrához. Mindkét esetben szemben találta magát a megkövesedett előítéletekkel, a realitásokkal nem számoló fanatizmussal.

A neológok, valamint ortodoxok közötti harc tehát nemcsak a szertartás formáit, módozatait, vagy a felekezet szervezeti vonatkozásait érintette, hanem azokon keresztül az asszimiláció és disszimiláció kérdéseit is. Amíg az ortodoxok egy tapodtat sem akartak engedni az évezredek életmódból és vallási gyakorlatból, Szabolcsi küzdött a magyar nyelvű felekezeti iskolahálózat kiszélesítéséért, s szorgalmazta a magyar nyelvű templomi prédikáció bevezetését, illetve általánossá tételét. Ezzel összefüggésben követelte, hogy rabbi csak olyan ember lehessen, aki tökéletesen elsajátította a magyar nyelvet. A beolvadást elősegítő érzelmi motívumok kidomborításán túl nagy súlyt helyezett a formalitásokra is. A millennium évében például kampányt indított a névmagyarosítás érdekében. Ennek hatására háromezren változtatták meg még II. Józseftől származó német nevüket. Az asszimilációs egészséges törekvésének azonban

voltak negatív mellékszövegei is. A hazai zsidóság többsége – nemzeti öntudatosságát hangoztatva és dokumentálva – beleesett a kor egyre regresszívebbé váló nacionalizmusába. Igazolnia kellett izraelita mivolta mellett magyarságát is, s akkor az számított igazán hazafinak, aki a harsány sovinizmus álláspontjára helyezkedett. Másfajta magyarság hangoztatása a „hazátlan” szociáldemokratizmussal való rokonszenvezés vádját vonhatta volna maga után, ami sehogy sem egyezett a mindenkori kormányzat iránti hűséggel. Ne feledjük, a recepciós mozgalom egybeesett a szentistváni birodalom fennállásának ezredik évfordulójával, amikor is a nagyhatalmi gőg rendkívül felfokozott módon jutott kifejezésre. Más szellemben nyilatkozni, érezni annyit jelentett, mint szembehelyezkedni az uralkodó osztály által sugalmazott és megkövetelt „hazafisággal”, s ebben az esetben az egyenjogúság támogatását, jóváhagyását a kormányzattól aligha lehetett elvárni. Ennélfogva a Szabolcsi Miksáék részéről képviselt polgári liberalizmus egyre inkább azonosult a kor domináló politikai és ideológiai eszmeáramlatával. Az asszimiláció folyamata ugyanis nemcsak azzal járt, hogy a hazai zsidó burzsoázia elfogadta, átvette az uralkodó nemzet nyelvét, kultúráját, szokásait és hagyományait, hanem azzal is (és nem utolsósorban), hogy magáévá tette a nemzet uralkodó ideológiai-politikai tudatformáit. Mert valójában a gazdagodni vágyó zsidó polgárság nem a néphez, hanem az urakhoz kívánt idomulni, életmódjában, gondolkodásában egyaránt. (A dolgozó zsidóság nagy részének asszimilációja a népi tömegek felé orientálódott. E kérdés taglalása azonban meghaladja jelen cikkünk mondandóját.) Mindezzel természetesen nem azt akarjuk állítani, hogy Szabolcsiék magyarsága őszintéden alakoskodás, taktikai póz lett volna. Semmi okunk nem lehet asszimilációra való törekvésük becsületességében kételkedni. A beolvadás módja, iránya a satnya, jóllehet, egyre erősödő – a dolgozó tömegekkel szemben a kormányzat védőszárnyai alá menekülő, a politikai és morális elismerést a kormányzattól váró – polgárság sajátos fejlődésének objektív következménye volt. (Ugyanakkor – mint említettük – nem szabad figyelmen kívül hagyni azt az igen lényeges körülményt, miszerint a nagyhatalmi sovinizmus olyan gazdasági szándékokat fejezett ki, melyek tökéletesen megfelelték a zsidó polgárság érdekeinek és célkitűzéseinek is.)

Ezért nem csodálkozhatunk, ha az első világháború időszakában Szabolcsi Miksa publicisztikája politikailag és ideológiailag támogatta a kormányok hadi erőfeszítéseit. Az angol liberálisok példája is bizonyítja, hogy a szabadelvűség nem jár feltétlenül együtt a pacifizmussal, vagy még kevésbé az antimilitarizmussal. Az Egyenlőség a „honvédő” kórusnak éppúgy tagja lett, mint bármely más lap: „A zsidóság egybeolvadt szívvel-lélekkel nemzetünkkel... Versenyre szállunk a szent földért... Ott a helyetek a többi katonák között...” A háborút hasznosnak, szükségszerűnek fogta fel, melynek egyetlen célja védelmezni az emberiséget, a civilizációt a cárizmus barbárságával szemben. Ismerős szavak ezek! Igaz, az ő szembenállása a cárizmussal más tőből fakadt, mint a központi hatalmak uraié. Szabolcsi II. Miklósban – a magyar tőke balkáni expanziójának ellenzőjén túl – az antiszemita pogromok szervezőjét is látta. Bízott abban, hogy a cári Oroszország katonai veresége az elavult despotizmus felszámolását és egy liberális rendszer felülkerekedését vonja maga után, mely véget vet az orosz zsidóság üldöztetésének is.

Nagy kérdés volt abban az időben: fenn lehet-e tartani a magyar nemzeti és zsidó vallási öntudat egységét? A magyarrá válás nem jelenti-e a zsidóságtól való szükségszerű eltávolodást? A magyar kultúra elfogadása nem egyértelmű-e a valláson alapuló zsidó kultúra megtagadásával? Ezek a kérdések nem a szocializmus viszonyai között, a befejezett asszimiláció periódusában okoznak problémát, hanem az imperializmus korszakában, amikor a felülről szított osztály-, nemzeti-nemzetiségi és vallási ellentétek közepette ment végbe a zsidóság beolvadása. Kétségtelen, Szabolcsi az egyensúly fenntartására törekedett, de látnunk kell, hogy ez az igen bonyolult folyamat –

publicistánk szándékai ellenére – az izraeliták nem jelentéktelen hányadánál együtt járt a kikeresztelkedések, a vegyes házasságok jelenségével. Szabolcsi ezzel természetesen nem értett egyet, hiszen a zsidó vallás érintetlensége mellett képzelte el hitsorsosainak magyarságba történő beolvadását. Az asszimiláció mérve azonban olyan objektív hatások függvénye volt, melyet ő többé ellensúlyozni nem tudott. Fikciónak bizonyult úgy azonosulni az uralkodó nemzettel, hogy a zsidóság, mint totalitás, „sértetlen” maradjon. A magyar gazdasági, politikai és kulturális élet közegeiben évszázadok vagy évtizedek óta tevékenykedő izraeliták egy részénél az asszimiláció a zsidó vallástól való eltávolodás, másoknál a felekezethez való ragaszkodás formájában játszódott le. A magyarsághoz tartozást voltaképpen nem e harmadrendű, alaki kérdések döntötték el. A zsidó üzletemberek tömegei a haszon növelése vagy biztosítása végett, sokan az üldöztetés elkerülése vagy a karrier biztosítása érdekében tértek át valamely keresztény vallásra, de ettől egyáltalán nem lettek magyarabbak, mint azok, akik megmaradtak őseik hiténél. A Szabolcsi Miksa koncepciójának megfelelő kettősség, vagyis a magyarság és a vallási öntudat egyidejű igenlése, hosszú ideig a jellemző és a zsidóság derékhatát érintő változat maradt. Ez az állapot cseppet sem csorbította az izraeliták jelentős részének patriotizmusát.

Jeles publicistánk – elgondolásaival összhangban – nemcsak az „abszolút” asszimiláció irányzatával, de a szeparatizmussal szemben is fellépett. 1903. június 28-án meglátogatta Bécsben *Herzl Tivadart*, a cionizmus atyját és teoretikusát. A közöttük lezajlott vita tökéletes fényt derít Szabolcsinak ez irányú felfogására. A párbeszéd kommentár nélküli tolmácsolása felment bennünket a kérdés részletezése alól.

Szabolcsi Miksa: A nemzetiségi probléma sok belpolitikai bonyodalom forrása, hiba lenne ezt újjal tetézni. A cionizmus kritériuma a zsidóságnak nemzetként való kezelése. Mi vallást és nem nemzetet látunk a zsidóságban.

Herzl Tivadar: *Ahol a zsidót lenézik, ott nem lehet magyar.*

Szabolcsi Miksa: *A zsidók nálunk őszintén magyarok.*

Herzl Tivadar: *Nem forszírozom Magyarországon a zsidó nemzetiségi eszmét, de az antiszemitizmus karjainkba fogja taszítani a magyar zsidókat is.*

Szabolcsi Miksa: *Lehet, hogy Magyarországon dühöngeni fog az antiszemitizmus, de ez magyar mivoltunkban nem rendíthet meg bennünket.*

A fenti hitvallás ellenére a haza zsidóság egy – kisebbik – részében tagadhatatlan, tért hódított a cionizmus. Szabolcsi Miksa komoly és tiszteletreméltó harcot folytatott ellenük, pontosabban: értük. Ha elfogadjuk a cionizmust – mondotta –, érvet adunk az antiszemiták kezébe, mert önként jelentjük ki magunkat idegeneknek. E mozgalom hatásától is elsősorban az asszimiláció sikerét féltette. Ugyanakkor támogatta *Zangwill* territóriumát, mely Anglia vagy az Egyesült Államok fennhatósága alatt a száműzött, otthontalan – jórészt orosz és román – zsidók számára nyújtott volna „menedéket”.

Szabolcsi Miksa az úgynevezett Somplák-ügyben vívta meg egyik utolsó nagy csatáját. A Zemplén megyei Nagykövesden 1910 júliusában szárnyra kelt egy újabb vérvád-mese. Sompiák Borcsa 12 éves parasztleányka – akinek beszámíthatatlansága faluszerte közismert volt –, hogy elkerülje csavargásának várható következményeit, egy rémtörténetet adott elő szüleinek: Buxbaum kocsmárosnál (akinél apja szolgált), egy ismeretlen zsidó felhurcolta a padlásra, de sikerült elmenekülnie. Somplákné azonnal jelentette az esetet a csendőrségen. A kivizsgálás nem járt eredménnyel, hiszen kiagyalt történetről volt szó, s a nyomozók ezt az első ellentmondásokból hamarosan belátták. Ilyen értelmű jegyzőkönyvet küldtek feletteseiknek, miáltal a hatóságok az ügyet lezárták tekintették. Ám Dienes Adorján katolikus plébános és Galamb János kántortanító, a Néppárt helyi propagandistái sehogy sem akartak belenyugodni az eset

ilyetén alakulásába. Galamb levelet írt az *Alkotmány* című klerikális lapnak, melyben „leleplezte” Buxbaumék üzelmeit. A Néppárt lapja kapva-kapott a lehetőségen, s nagy cikkben tárta ország-világ elé a kis bodrogi faluban „történeteket”. A klérus egy újabb tisztaeszlári hecckampányra készült, de Szabolcsi Miksa – mielőtt értesült a készülő merényletről – leutazott Nagykövesdre, s magánnyomozóként fényt derített az ügy politikai hátterére. Ezt követően az *Egyenlőség* hasábjain támadta meg, s tette lehetetlenné a rágalom értelmi szerzőit.

Életének utolsó napjaiban nemcsak a halállal viaskodott, de *Huber Lipót* teológussal is, aki az *Egyházi Közlöny* című lapban „tudományos” érvekkel „bizonygatta”, hogy a vérvád nem középkori babona, hanem a zsidó szentkönyvek által sugalmazott realitás. Elhatalmasodó betegsége ellenére a régi szenvedéllyel és dinamizmussal szállt szembe a hittudóssal, aki végül is kénytelen volt meghátrálni. Az *Egyházi Közlöny* „félreértésre” hivatkozva beszüntette Huber cikksorozatának közlését, s kijelentette: semmiféle közösséget az íróval nem vállalt.

1915 júniusában a balatonfüredi szívszanatóriumba került. Néhány nappal később, 1915. június 27-én meghalt, 58 esztendő volt mindössze, s ebből csaknem negyvenet kemény csatározások közepette. Visszatekintve e néhány évtizedre, bizvást mondhatjuk: küzdelme nem volt hiábavaló. Ha kora körülményeihez valamint osztálya lehetőségeihez mérjük életművét – nem tagadhatjuk meg tőle az utókor tiszteletét.

Rózsa Richárd

(1904-1943)

Közvéleményünk, kiváltképp a mai nemzedék, a „Rózsa” nevet Ferencsel asszociálja, s legtöbbször nem is tudja, vagy legalábbis megfélemedezik arról, hogy bátyja, *Richárd*, ugyancsak egyik kiemelkedő egyénisége volt a magyar kommunista mozgalomnak.

Rózsa Richárd 1904. július 12-én született Budapesten. Értelmiségi család sarja, akit egy vajúdó, kegyetlen korszak ébresztett kommunista öntudatra. Az apa, Rózsa Ernő, vasúti mérnök volt, haladó, polgári gondolkodású humanista, ám messzemenően tolerálta a három testvér forradalmi szellemű politikai fejlődését.

Rózsa Ernő nyolc esztendeig a MÁV zágrábi kirendeltségén dolgozott, ennél fogva Richárd a horvát fővárosban kezdte meg középiskolai tanulmányait. A háború utolsó éveit ezek, amikor az Osztrák-Magyar Monarchia már agonizált.

Az események gyorsan követték egymást: kitört az 1918-as polgári demokratikus forradalom, összeomlott a dualizmuson alapuló Monarchia. A család 1919-ben, a Tanácsköztársaság kikiáltása után tért vissza Magyarországra. Az apa megbízást kapott a Somogy megyei út- és vasútvonalak kibővítésének munkálataira. Ezért Rózsaék beköltöztek a Pallavicini kastély egyik, számukra kiutalt, teremnek is beillő szobájába. Itt az örgróf egykori mosdósi uradalmában ismerkedtek meg a gyermekek a kastély tőszomszédságában lakó mezőgazdasági munkásokkal. Ez a kapcsolat nagy hatást gyakorolt Richárd fejlődésére: testközelből látta a munkás emberek küzdelmeit, gondjait, örömeit.

A Tanácsköztársaság leverése után bekövetkezett gyökeres politikai és társadalmi változás szembeötlő az érzékeny fiatal ember számára. A fehérterror kegyetlen drámája

örökre bevésődött emlékezetébe.

Nem osztályhelyzete, hanem fejlett igazságérzete állította szembe az ellenforradalommal. Még diák volt, hatodikos gimnazista, amikor megvívta első nagy csatáját: a francia forradalom kérdésében vitába keveredett tanáiraival. A bosszú nem váratott magára sokáig: a mindig jól tanuló fiú elbukott történelemből, németből, és kizárták az iskolából. Richárd nem nyugodott bele a Berzsenyi gimnázium mindenható igazgatójának döntésébe. Folyamodvánnyal fordult Pintér Jenő tankerületi főigazgatóhoz, hogy engedélyezze magánúton való továbbtanulását, illetve középiskolai tanulmányainak befejezését. Elnyerte az illetékesek hozzájárulását, hogy a VII. és VIII. osztályt magántanulónaként elvégezhesse. A dokumentumok tanúsága szerint Richárd 1924. július 7-i dátummal érettségi bizonyítványt kapott. Közben – hároméves stúdium után – 1923. szeptember 3-án befejezte a Felső Ipariskola vegyészeti tagozatát. Vegyész munkája mellett 1924-től 1927-ig a Zeneművészeti főiskolán fuvolázni tanult. Itt zeneszerzésre *Kadosa Pál*, zeneelméletre *Molnár Antal* és fuvolára *Dömötör Lajos* tanította. A család anyagi helyzete, döntően azonban Richárdnak a munkásmozgalomba való bekapcsolódása nem tette lehetővé a főiskola befejezését. Molnár Antal tanár 1926. július 23-i kelettel az alábbi igazolást állította ki számára: „Alulírott igazolom, hogy Rózsa Richárd úr, végzett kémikus, nálam a szolfege, összhangzattan, moduláció és formatan (melléktanszak) tárgyakat elvégezte, s őt, mint komoly úriembert ajánlhatom e tárgyak tanítására oly helyen, hol ily célra végzett zeneszerző nem áll rendelkezésre.” Mindazonáltal Richárdból sohasem lett hivatásos zenész, sorsa másként alakult. Érdeklődése a zeneművészet iránt azonban mindvégig megmaradt. Tagja lett az Országos Magyar Zenész Szövetségnek. Egy időben „elhagyván a szülői házat” – moziban zongorán kísérte a némafilmeket. Zeneszeretetére és szemléletére jellemző, hogy Bartók és Kodály hatására hetekig járta a Bükköt s népdalokat gyűjtött.

E fentiek alapján azonban senki se higgye, hogy Rózsa Richárd a világ zajától félrevonuló „széplélek” lett volna. Érdeklődése nem korlátozódott csupán a zenére. Éppily szenvedélyesen foglalkozott az irodalommal, nyelvekkel, filozófiával, politikával és a természettudományokkal.

1924-ben járt Németországban, Csehszlovákiában és Ausztriában. Nyitott szemmel nézett körül s tapasztalatai mély benyomásokat hagytak benne. Az életszínvonalban, a gazdasági fejlődésben rejlő szintkülönbségeken kívül a polgári demokratikus országok szabadabb légköre is nagy hatást gyakorolt a politikai kérdések iránt rendkívül fogékony fiatalemberre. Még gimnazista volt, amikor ismerkedni kezdett a marxista klasszikusok írásaival, ezért a nagy ellentétek társadalompolitikai hátterére is felfigyelt. Richárd fejlődésének irányára hatott baráti köre is: elsősorban a magyar munkásmozgalomban később ismertté vált Ellenbógen testvérekkel tartott szorosabb kapcsolatot.

Amikor visszatért külföldi útjáról, vegyészként elhelyezkedett az Erdős és társa Gyógyszerészeti és Vegyészeti Üzem laboratóriumában, majd a Nagybátony és Újlaki cég óbudai telepén vállalt munkát. Közvetlen kapcsolata a termeléssel s a gyári dolgozókkal újabb élményekkel gazdagította, további ösztönzést adott mozgalmi tevékenységének.

Első kapcsolata a szervezett munkássággal visszanyúlik arra az időre, amikor még a Felső Ipariskola hallgatója volt. Feljárt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt V. kerületi szervezetébe, ahol olyan baloldali elemek társaságába került, akik befolyásolták politikai fejlődését.

A Bethlen-Peyer-paktum megkötése utáni korszak ez, amikor a peyerista politika egyre több osztályharcos párttagot állított szembe a szociáldemokrata vezetőség oppor-tunizmusával. Kialakulóban volt egy párton belüli balszárny, mely elégedetlen a meg-

alkuvással, és nyomást gyakorolt a vezetőségre, hogy térjen vissza a szocialista munkásmozgalom harcoss álláspontjára és gyakorlatára.

Rózsa Richárd ekkor még fiatal, mindössze húszéves, tapasztalatlan is, ám jól látja: az egyre akutabbá váló társadalmi bajok orvoslására a reformista politika alkalmatlan. Rendszeresen olvassa a marxista klasszikusok műveit, olykor német nyelven is, és társai körében egyre képzetesebb marxistának számít. A pártösszejöveteleken felszólal, bírálja az elvtelen megalkuvást. Rendszeres látogatója a Visegrádi utcai munkásotthonnak is, ahol a kulturális műsorokon munkásdalokat fuvolázik.

Tagja lett a Magántisztviselők Országos Szövetsége vegyészeti szakosztályának. Ez fordulatot jelentett életében, hiszen itt ismerkedett meg Fürst Sándorral, a szakosztály titkárával, aki az elvileg szilárd és lelkes ifjút módszeresen irányította a kommunista mozgalom felé.

A források eltérnek egymástól abban a kérdésben, hogy Rózsa Richárd mikor lett tagja a KIMSZ-nek, illetve a KMP-nek. *Kiss Károly* úgy emlékezett vissza, hogy 1925-ben találkozott először Richárddal, amikor részt vettek a szociáldemokrata párt egyik kerületi ülésén. Ezen a megbeszélésen Richárd már mint a KMP tagja jelent meg. Más források szerint 1926-ban lett a párt tagja.

Az ifjú bámulatra méltó munkabírással és a fiatalságra olyannyira jellemző lendülettel igen szerteágazó mozgalmi tevékenységet fejtett ki. Éjszaka falfestésekben vett részt, tüntetéseken hol itt, hol ott bukkant fel alakja. Mindezzel párhuzamosan állandóan képezte magát, egyénileg és szervezeten. *Kálmán Endre* írja visszaemlékezéseiben: mint gimnazistát, 1925-ben, a nyári szünidő alkalmával bevonták őt egy szocialista szemináriumba, melyet *Arató Emil* vezetett. Ennek a tanfolyamnak az volt a célja, hogy a gondosan kiválogatott hallgatóságot – diákokat és ifjún munkásokat – közelebb hozza a mozgalomhoz. Az előadásokat Szentirmay tanár, Hacker Borbála, Szimonidész Lajos és mások tartották. Ezen a tanfolyamon részt vett Rózsa Richárd is. A KIMSZ szándékai szerint a munkásmozgalom különböző legális szervezeteiben is dolgozott: a famunkások ifjúsági csoportjában Kovács István, Sebes István, Köböl József, Nemes Dezső társaságában, a mintakészítők szakszervezetében, a bőrösöknél, fásoknál és a különböző kulturális egyesületekben, valamint az Antialkoholista Szövetségben. Rózsa Richárd bekapcsolódott a Magyarországi Szocialista Munkáspárt tevékenységébe. Természetesen elsősorban az ifjún munkások szervezésében vett részt. Ott volt az MSZMP Hemád utcai csoportjában, a Gömb utcában rendezett összejöveteleken, a cukrász-szakszervezet helyiségében tartott baloldali összejöveteleken.

Az osztályharcos nevelésnek jó iskolái voltak a mozgalmi kirándulások. Ezeken Rózsa Richárd rendszeresen részt vett, de nem passzív turistaként, hanem szervező, agitátor, propagandista minőségben. Előadott, énekelt, fuvolázott és szavalt. Richárd fokozatosan vezetővé nőtte ki magát. Éles szemmel figyelte a kirándulókat s igyekezett körükből kiválogatni azokat, akiket alkalmasnak talált a bonyolultabb illegális mozgalmi tevékenységre. Ezeket az ifjú elvtársakat megkülönböztetett figyelemmel kezelte, munkát, megbízatást adott nekik, nevelte, oktatta, beszámoltatta őket. Egykori harcostársai számára örökké emlékezetes marad az 1927. május elsején lezajlott tüntetés. A Virányosnál összegyűlt fás, szabó, vasas stb. munkásifjak 250 fős csoportja forradalmi jelszavakat hangoztatva vonult a Szabadsághegyen, majd az Istenhegyi úton és a Kékgolyó utcán át a Vérmező felé. Ennek az akciónak egyik szervezője Rózsa Richárd volt. A Széna térnél kardlapozó rendőrök támadtak a tüntetőkre.

Milyen is volt Rózsa Richárd külsőleg? Ezt pontosan tudjuk a fényképek alapján, a kortársak visszaemlékezéseiből, s az ugyancsak hitelesnek tekinthető rendőrségi leírásokból: 172 cm magas, kékszemű, dús sötétbarna hajú, kreol bőrű, magas

homlokú, kisportolt alakú fiatalember.

Richárd hamar népszerű lett az ifjúmunkások között. Bár kezdetben fenntartásokkal fogadták az értelmiségi fiatalembert, hamarosan tisztelni kezdték. Közvetlen modora, humora, kirobbanó életkedve, harcosága, szerénysége és őszintesége rokonszenvesé tette őt ifjú elvtársai körében. Igen sok fiatal nyert meg a mozgalomnak. Közvetlen környezetét sem hanyagolta el: nagy súlyt helyezett testvérei politikai nevelésére. A nála két évvel fiatalabb Ferencet s az öt évvel fiatalabb Irént ő vitte be a mozgalomba. Ellátta őket marxista irodalommal, foglalkozott velük, irányt szabott fejlődésüknek. A konspiráció szabályai miatt nem tudhatták, ki milyen konkrét területen dolgozik, milyen megbízást teljesít, de azzal tisztában voltak, hogy közös úton járnak, azonos célokért küzdenek.

Az 1926-os országgyűlési választások után folytatódott az ellenforradalmi rendszer stabilizációja. Bethlenék ezt a baloldali mozgalmak további visszaszorítására igyekeztek felhasználni. Fokozódott a támadás a KMP legális fedőszerve, az MSZMP és a mögöttük álló kommunisták ellen. A szívós hatósági hajsza már 1927 elejétől igen nagy veszteséget okozott a forradalmi mozgalomnak: csaknem 100 kommunista került rendőrkézre. Ott volt az elfogottak között *Szántó Zoltán, Lówy Sándor, Vági István*.

Rózsa Richárd ekkor vidéken dolgozott apjánál, aki ebben az időben az ország különböző részein (Vecsés, Madocsa) mint útépitési vállalkozó tevékenykedett. Pesten ugyanis ekkor nem kapott munkát, de kapcsolata a párttal megmaradt. Útépitő munkája során került az agrárproletárok közé. Ezt a kapcsolatot is arra használta fel, hogy felvilágosító munkát fejtessen ki körükben, s lehetőleg közel hozza őket a kommunista mozgalomhoz. Amikor sikerült az Újlaki Téglagyárban elhelyezkednie, visszaköltözött Budapestre. A gyárban kommunista sejt szervezésébe kezdett. Rózsa Richárd ekkor már nem „közkatona”, hanem a KIMSZ Központi Bizottságának tagja volt, s ebben a beosztásban dolgozott 1929 februárjában bekövetkezett letartóztatásáig.

Richárd 1926 végén került kapcsolatba *Nemes Dezső*vel, aki később a KIMSZ titkára lett. Az 1927. februári lefogások után a párt és a KIMSZ fontos feladata volt, hogy a szétzilálódott sorokat rendezzék, szervezetenként gyűjtsék össze a sokszor egymástól függetlenül dolgozó csoportokat.

Az 1927-es lebukások miatt megszakadt a KIMSZ kapcsolata a Külföldi Bizottsággal, de Nemesék folytatták mozgalmi tevékenységüket. 1928 januárjában a KMP Külföldi Bizottsága Budapestre küldte Lovas Mártont, s újjáalakították a KIMSZ Központi Bizottságát, melynek tagja lett. *Lovas Márton, Nemes Dezső, Sebes László, Winkler Ágoston*. Folytatódott a szemináriumok szervezése, sillabuszok sokszorosítása, az Új Március terjesztése, több budapesti területi (kerületi) KIMSZ-bizottság újjászervezése, KIMSZ-frakciók rendszeres működtetése a legális munkásszervezetekben, és kapcsolatok felvétele a vidéki városokban működő illegális csoportokkal. Ezt megelőzőleg Nemes Dezső egy KIMSZ-lap kiadásának gondolatát fontolgatta. Lovas konspirációs lazaságok miatt februárban lebukott, de a KIMSZ KB működött tovább: hozzáfogtak a lap kiadásához és 1928 elején megjelent az *Ifjú Proletár*. Egy illegális lap kiadása önmagában is veszélyes, az *Ifjú Proletár* megjelenése ráadásul sok gondot okozott: nem volt pénz, hiányoztak a technikai eszközök és feltételek (papír, írógép, sokszorosító stb.). Mindennek előteremtésében Nemes Dezső elsősorban Rózsa Richárdra támaszkodott. Rózsa szerzett némi pénzt, azon vettek egy használt írógépet. A „szerkesztő bizottság” Nemesből és Rózsából állt, s mindent maga végzett: író, fordító, szerkesztő, nyomdász és lapterjesztő volt. Az első számot Nemes Dezső albérleti szobájában nyomták egyszerű sokszorosító készüléken, amelyen viaszpapír volt a matrica. Konspirációs okok miatt a sokszorosító nem maradhatott Nemes lakásán. Ezért úgy döntöttek, Rózsa Richárd álnéven albérleti szobát vesz ki,

ahol elkészítenék a következő számot.

Rózsa a Mikó utcában szerzett egy alkalmas szobát, ahová Mágocsi László zenészként jelentkezett be. A „zenésznél” csak a „zeneműkiadó” szolgája fordult meg, aki „kottát” hozott neki bírálatra. Legalábbis így tudták a főbérnök. A „kottákat” a szobában elhelyezett sokszorosítógépen a megfelelő példányszámban kinyomták. Hogy elfojtsák a gép zaját, Richárd vidám számokat fuvolázott. Nemes Dezső úgy emlékezik vissza, hogy az Ifjú Proletár második és harmadik (egyben az ő szerkesztésükben megjelenő utolsó) számát „Mágocsi László zenész” albérleti szobájában állították elő.

Richárd az újságnak rendszeres írója és fordítója volt. Az *Inprekorr* cikkeit ő ültette át németről magyarra a lap számára. Ebben a munkában gyakran vette igénybe Irén húgának segítségét is.

Sebes Lászlót és Nemes Dezsőt 1928 augusztusában egy röpirat-terjesztési akció során lefogták. A KIMSZ vezetőségét ismét újjá kellett szervezni. Ezt Sebes István végezte, s ekkor lett Rózsa Richárd is a KIMSZ KB tagja. Az *Ifjú Proletár* megjelenése folytatódott és a KIMSZ tevékenysége tovább élénkült.

1929. február 25-én a KIMSZ-et újabb súlyos rendőri csapás érte. Este nyolc órakor a KIMSZ vezetősége a Rottenbiller utca egyik kávéházában megbeszélést tartott, amelyen jelen volt Rózsa Richárd, *Ellenbógen Pál* és Sebes István. Alig kezdődött el a megbeszélés, belépett Hain Péter, a rendőrség politikai osztályának vezetője, néhány nyomozó társaságában, és letartóztatta az értekezlet résztvevőit.

Az elfogottakat a Vigyázó Ferenc utcai rendőrkapitányságra szállították. Szokás szerint alaposan megkínózták őket, hogy a mozgalomról terhelő adatokat csikarjanak ki tőlük. Valamennyien állták a kegyetlen kínzásokat. Ez a kálvária egy hétig tartott, majd 1929. március elején a Markó utcai fogházba szállították őket. Onnan néhány nappal később átkerültek a Pestvidéki Fogházba. Ez alkalommal több tucat mozgalmi aktivista ellen indítottak hajszát.

A rendőrnnyomozó az esetről az alábbiakat jelentette: „Minden eddigi tapasztalatot felülmúló konoksággal találkozunk. Az egyes emberek kiképzése és védekezésre való előkészítése tökéletes. Az egyik helyen addig nem engedték be a detektíveket, amíg a kályhában el nem égették az áruanyagot. A másik helyen a kályhában előkészítve, begyújtásra készen találtuk meg a terhelő bizonyítékokat.”

1929. október 21-én jelentették be az elvtársak Vácott, Sopronkőhidán, a Markóban, a Fő utcában és a Gyűjtőfogházban, hogy az embertelen bánásmód és a rossz ellátás miatt éhségsztrájkot kezdenek. Ez bizonyos gondot okozott az igazságügyi szerveknél, mert alkalmat adott a Kommunisták Magyarországi Pártja melletti szolidaritási megmozdulásokra, amelyeket a testvérpártok szerveztek számos országban. A kommunista foglyok éhségsztrájkja és a szolidaritási mozgalom vád volt Horthyék, a kegyetlen börtönviszonyok ellen.

A börtönigazgatóságok terrorral akarták letörni az éhségsztrájkot. Egymás után rótták ki a büntetéseket: szigorított magánzárka, kemény fekhely, a kedvezmények (levelezés, látogatás) eltiltása. Ugyanakkor alkalmazták a mesterséges táplálást is. (Ennek lett áldozata 1929. október 27-én Löwy Sándor, a KIMSZ Központi Bizottságának 1927 februárjában letartóztatott titkára, és november 2-án Sztáron Sándor.) Ebben az éhségsztrájk-akcióban természetesen Richárd is részt vett.

Ha a börtönnapló megsárgult lapjait tanulmányozzuk, kitűnik, hogy Rózsa Richárd ugyancsak gyakran okozott gondot a börtönhatóságnak: 1929. november 22.: mesterségesen megették. Azért folytatott éhségsztrájkot, mert elviselhetetlennek találta a politikai foglyok helyzetét. Jobb ételmezt, továbbá hetenként egyszer csomagot, beszélőt, újságot követelt. Fegyelmi határozat: hatheti magánzárás, mindennemű

kedvezménytől három hónapra eltiltva. A kiszabott büntetés ellenére sem hajlandó beszüntetni az éhségstrájkot, minden utasítást, parancsot megtagad. Büntetés: háromheti kemény fekhely. (Orvosi véleményre a kemény fekhely alól 1929. november 25-én fölmentve.)

1930. szeptember 10-én került sor az „állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására és megsemmisítésére irányuló büntett” miatt vádolt Sebes István és társai pere főtárgyalásának megkezdésére. (A korábban letartóztatott Nemes Dezső ügyét összevonták az úgynevezett Sebes-üggyel. Sebes Lászlót egy másik vádlott-csoportba tették.)

Az elsőfokú bírósági tárgyalást *Szemák Lajos* tanácselnök vezette. Rózsa Richárd védője *dr. Kadosa Marcell* volt, aki mindent megtett védence érdekében.

Amikor Szemák elnök megnyitotta a főtárgyalást, és szokás szerint bejelentette, hogy mindenki őrizze meg a rendet és fegyelmet, a vádlottak (előzetes megállapodásuk értelmében) egyszerre ugrottak fel helyükről és kommunista jelszavakat kezdtek hangoztatni. (*Éljen a Kommunista Internacionálé! Le a burzsoá osztálybírósággal! Mit csináltak Lówy Sándorral?*) Az elnök rendreutasította a foglyokat és szigorú fegyelmi büntetést helyezett kilátásba. Amikor Szemák megkérdezte, ki „kiabált”, 15 vádlott felállt, köztük Rózsa Richárd is. Az ügyész vádat emelt ellenük izgatás címen.

Megkezdődött a vádlottak kihallgatása. A megkérdezettek sorra bejelentették: nem hajlandók vallani. A kihallgatás során a vádlottak és a fegyőrök között dulakodás támadt. Ezt látva, az ügyész zárt tárgyalás elrendelését kérte. Szemák felhívására a hallgatóság elhagyta a termet, majd a közvádló megindokolta a zárt tárgyalás szükségességét. Amikor Szemák visszaengedte a hallgatóságot, a vádlottak ismét kommunista jelszavakat hangoztattak. Az elnök elrendelte a foglyok megbilincselését. Ez természetesen nem ment simán, hiszen a vádlottak tiltakoztak és ellenálltak a fegyőrök törekvéseinek.

Midőn Rózsa Richárd kihallgatására került sor, így szólt: „Miután a politikai foglyok élete nincsen biztonságban, minden feleletet megtagadok”.

Szemák rendreutasította Rózsát.

A vádlottak „renitens” magatartása miatt az egész főtárgyalás tartamára eltávolították a hallgatóságot. Dr. Kadosa Marcell védő tiltakozott a foglyok megbilincselése ellen. Kijelentette: amíg a vádlottakat nem szabadítják meg béklyóiktól, nem vesz részt a tárgyaláson. Az elnök rendreutasította Kadosát, mire ő elhagyta a tárgyalótermet.

A tárgyalás második napján, szeptember 12-én ismét elővezették Rózsa Richárdot. A fogoly csak ennyit mondott: „Kommunista vagyok, osztálybíróság előtt nem teszek vallomást”. Egnapi sötétzárkát kapott e magatartásáért. Vádlott társai hasonlóan viselkedtek. 1930. szeptember 15-én, a tárgyalás harmadik napján került sor a kommunistákat letartóztató rendőrök vallomására. Szemák az után érdeklődött, miként születtek meg a vádlottak jegyzőkönyvei? Valamennyi egységesen tagadta, hogy bármely fogollyal szemben törvénytelen eszközöket alkalmazott volna. Senkit fizikailag nem bántalmaztak, állították, éjszakai kihallgatásra sohasem került sor, a jegyzőkönyvben foglaltakat a kommunisták teljesen önként, presszió nélkül tették, s azt aláírásukkal megerősítették. A tárgyalás ötödik napján hangozott el az ügyész vádbeszéde. Vádat emelt 22 kommunista ellen az 1921. III. te. 1 §-ának 1. bekezdésébe ütköző, állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására és megsemmisítésére irányuló büntett miatt. Másnap, szeptember 24-én került sor Richárd védőjének, dr. Kadosa Marcellnak (aki időközben visszavette az ügyet az ideiglenesen megbízott dr. Szőke Sándortól) a felszólalására. Kérte védence felmentését.

A főtárgyalás hetedik napján kaptak a foglyok lehetőséget arra, hogy az utolsó szó

jogán nyilatkozzanak. Az előzetes megbeszélés értelmében egyetlen vádlott sem kívánt élni az utolsó szó jogával.

Rózsa Richárd háromévi fegyházát kapott. Miután a vádlottak a tárgyalás egész ideje alatt megtagadták a választ, a bíróság kénytelen volt a nyomozati jegyzőkönyvekre és a vizsgálóbírónak tett vallomásokra építeni egész konstrukcióját. Richárd a rendőrségen tagadta, hogy részt vett volna a kommunista mozgalomban. Annyit ismert be: Sebessel, Ellengógennal többször összejött a Rottenbiller utcai kávéházban, de ezek baráti jellegű találkozások voltak, minden politikai tendencia nélkül. A vád ezzel szemben úgy summázta Rózsa Richárd tevékenységét, miszerint ő egy kiterjedtebb kommunista frakció élén állt s egyenesen Bécsből kapta az utasításokat. Ily módon Richárd tevékenységét vezetői tevékenységnek minősítették, ami az akkori törvények értelmében szigorúbb elbírálás alá esett.

A közzéadott elégedetlen volt a bíróság ítéletével, ezért súlyosbításért fellebbezett. Javasolta továbbá, hogy az ítélet jogerőre emeléséig hosszabbítsák meg a vizsgálati fogságot.

Rózsa Richárd kijelentette: az ítélettel szemben fellebbezést kíván beterjeszteni, miután nem érzi magát bűnösnek.

A védők többsége ugyancsak fellebbezett a bírósági ítélet ellen. A királyi törvényszék a felfolyamodásokat elfogadta, de Sebes István, Nemes Dezső és Rózsa Richárd vizsgálati fogságát meghosszabbította, „mert a kiszabott büntetés súlyánál és nagyságánál fogva nevezettek megszökésétől alaposan tartani kell”.

Richárd fellebbezésében azt fejtegette, hogy a vád szerint Bécsből való hazatérése után fogott neki a KMP szervezéséhez. Az útlevelel azonban arról tanúskodik, hogy 1929. február 14-én tért haza az osztrák fővárosból és február 25-én már letartóztatták. Tehát mindössze 12 nap állt rendelkezésére az állítólagos szervezkedésre. Ennyi idő alatt képtelenség elvégezni azt a szervező munkát, mellyel a bíróság és az ügyészség vádolja. E 12 nap alatt állandóan állásban volt, napi 12 órát dolgozott. Ilyen feltételek mellett legfeljebb résztvevője lehetett, nem pedig vezetője a mozgalomnak. Így reá csak az 1921. III. te. 1§ 2. bekezdését állapíthatják meg.

1931. július 5-én került sor a fellebbviteli tárgyalásra. Dr. Kadosa kérte a bizonyítékok kiegészítését. Hangoztatta, hogy Rózsa Richárd 1928 végéig Madocsán tartózkodott, ennél fogva Budapesten nem állhatott egy nagyszabású kommunista szervezkedés élén. Munkahelyét tekintve Rózsa a jelzett időben valóban ott volt. A Tábla nem kívánta módosítani az alsóbb fokú bíróság ítéletét, hanem megerősítette.

Rózsa Richárd 1930. január 15-én a Markó utcai, majd onnan a Pestvidéki börtönbe került. Büntetését magánzárkában töltötte, de – mint a kommunisták többsége – ő is arra használta fel ezt a kényszerpihenőt, hogy tovább képezze magát, hogy felkészüljön a kiszabadulása után rá váró nagyobb feladatokra. A börtönben folytatta a harcot: 1930-ban részt vett egy tíznapos éhségsztrájkban, melynek célja volt kivívni a jobb bánásmódot, könyvek, újságok beküldésének lehetőségét. A szülők, testvérek, barátok, elvtársak igyekeztek kielégíteni sokoldalú könyvigényét. Ebben a *Vörös Segély* is nagy segítségére volt. A börtönből küldött levelei arról tanúskodnak, hogy mélyrehatóan tanulmányozta az irodalmat, közgazdaságtant, történelmet, filozófiát és a természettudományokat. Itt is agitált, tanított, nevelt és lelket vert a csüggedőkbe. Erre főleg a közös séták nyújtottak módot. Mindig mosolygott, bátorított, pedig az ő élete sem volt könnyebb a többiénél. Azon fáradozott, hogy elviselhetővé tegye fogolytársai nehéz helyzetét. Kérvénnyel fordult az illetékesekhez, engedélyezzék, hogy napilapot kapjanak. A börtön igazgatója ez ügyben levelet írt az igazságügy-miniszternek, melyben a kérés elutasítását javasolta, miután Rózsa Richárd fogva tartása idején „renitenskedés” miatt már öt alkalommal volt fenyítve.

Ruzsinkó Mihály, a kommunista agrármozgalom egyik vezetője, visszaemlékezésében elmondta, hogyan ismerkedett meg 1931-ben a Gyűjtőfogházban Rózsa Richárddal. Tanította a lefogott ifjúmunkásokat, tőle őszintén érdeklődött az agrárproletárok körülményei felől; Ruzsinkót magával ragadta Richárd lelkesedése, hite a munkásosztály győzelmében. Emberszeretete, közösségi magatartása nagy hatással volt fogolytársaira. A szülőktől rendszeresen kapott élelmiszersomagok tartalmát megosztotta társaival. Dr. Topiák Ferenc, egykori cellatársa elmondta: Richárddal együtt volt rövid ideig egy cellában. Egyik alkalommal behoztak közéjük egy alaposan összevert parasztot, akinek inge cafatokban lógott. Richárd odaadta fehérneműjét, ebédjét szerencsétlen fogolytársának.

Rózsa Richárd 1932. március 6-án szabadult.

1929 februárjában történt letartóztatása óta sokat változott a politikai helyzet. Kibontakozott a tőkés rend nagy világválsága, mely Magyarországon éppen akkor érte el mélypontját, amikor Rózsa Richárd előtt megnyíltak a börtön kapui. A hitelválság megbuktatta Bethlent, utódja, *Károlyi Gyula*, a biatorbágyi merénylet ürügyén bevezette a statáriumot. Korlátozottabbakká váltak a harc feltételei. A terror fokozódásának légkörében nyerte vissza tehát akcióképességét. Természetesen azonnal rendőri felügyelet alá helyezték, minden lépését ellenőrizték, hogy megnehezítsék újbóli bekapcsolódását a kommunista mozgalomba.

A rendőri felügyelet szigorú előírásait a kommunisták természetesen nem tartották be, hiszen ez lehetetlenné tette volna illegális munkájukat. Rózsa Richárd sem tekintette a rendőrhatalom előírásait szentírásnak. Forradalmár volt s alig várta a szabadulást, mert ismét dolgozni akart. Ugyanakkor a rendőri felügyelet kijátszása igen nagy éberséget, leleményességet és bátorságot követelt. Richárddnak sikerült öccse, Ferenc segítségével ismét bekapcsolódnia a kommunista mozgalomba s megtalálnia az összeköttetést a földalatti szervezettel.

Nem sokkal szabadulása után a KMP Budapesti Pártbizottságának tagja lett. Egyik első lépése az 1932-es konferencia előkészítése volt. Az összejövetelt 1932. július 29-én tartották meg a Római-part egy kis villájában. Ezt a találkozóhelyet Richárd szerezte. Ezen a megbeszélésen akarták előkészíteni azt a kibővített központi bizottsági ülést, melynek feladata lett volna felmérni a párt szervezeti erejét, a tömegekre gyakorolt befolyását és meghatározni a tennivalókat. A KMP nem változtatta meg ugyan a II. kongresszus stratégiai vonalát, de taktikája óvatosabb lett, különös tekintettel a fenyegető statáriumra.

Az értekezletet Fürst Sándor vezette. Jelen voltak: *Rózsa Richárd*, *Lakatos Éva*, *Kilián György* és mások. A résztvevők beszámoltak végzett munkájukról, melyből Rózsa Richárd képet kaphatott a párt helyzetéről. Ezt követően a körzetekben, sejtekben, valamint szakmák szerint is megtarthatták a helyi értekezleteket.

Erre az időszakra – minden nehézség ellenére is – sikerült szervezetileg megerősödni. A fellendülő munkát megtörte a KB tagjainak, *Sallai Imrének*, Fürst Sándornak, *Karikás Frigyesnek*, majd *Kilián Györgynek* 1932 júliusában történt letartóztatása. Rózsa Richárd átmenetileg felső kapcsolat nélkül maradt, de folytatta munkáját és részt vett a szétzilált sejtek összekovácslásában.

A gazdasági válság súlyosan érintette a magyar parasztságot is. Ennek következtében nyugtalanság és balratolódás volt tapasztalható falun. A párt ezt felismerte és arra törekedett, hogy megerősítse vidéki befolyását. A szervező munkával jelentős eredményeket értek el. Hatásuk a parasztságra 1930-1933 között volt a legnagyobb, ám nemcsak falusi munkájának eredményeként, hanem az elégedetlenség miatt is. A

szociáldemokrata párt ugyancsak arra törekedett, hogy kiépítse vidéki szervezeteit és kiterjessze befolyását a parasztság körében. Ezt a célt szolgálta az 1932. április 7-i demonstráció. Ezt megelőzően, március 1-én tartóztatta le a rendőrség a KMP vidéki szervezőit: *Ruzsinkó Mihályt* és társait, ennél fogva a kommunisták alig kapcsolódhattak be az április 7-i tüntetésbe. Ezzel voltaképpen megszakadtak a párt falusi kapcsolatai, újra ki kellett építeni. Ebben kapott szerepet Rózsa Richárd is. Rendkívül nehéz feladat volt, mert a Belügyminisztérium által létrehozott úgynevezett Nemzeti Munkavédelem emberei éberrel figyelték a parasztság hangulatát és szervezkedését.

Az 1933-as lebukások után a párt megszüntette Vidéki Osztályát s a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségében (MFOSZ) építette ki kommunista csoportját. A földmunkásszervezet budapesti közössége a Dob utca 90-ben, a Bőripari Munkások Szakszervezetének székházában működött. A KB 1933 szeptemberében írott levele az alábbi feladatokat tűzte a csoport elé: legyen a szövetség olyan harci szervezet, mely küzd a földmunkásság általános követeléseiért, a nyolcórás munkaidőért, a teljes vasárnapi és ünnepnap munkaszünetért, a szervezkedési jogért. A parasztság körében végzett munka élére *Holler Mihály*, majd kiszabadulása után *Ruzsinkó Mihály* került, ők ebbeli tevékenységükben nagy segítséget kaptak Rózsa Richárdtól. Richárd ugyanis azon „fekete emberek” közé tartozott, akit az 1933-as átszervezés során a párt vezető pártmunkából tömegmunkára küldött.

A KMP úgy döntött, hogy a parasztság szervezésében elsősorban a kubikosokra fog támaszkodni. Ennél fogva, az e munkára kijelölt elvtársak rendszeresen látogatták a Teleki teret, mert az ország különböző részeiből származó kubikosok itt gyülekeztek munkaszerezés céljából. Richárd nemcsak a Teleki téren teremtett kapcsolatot a földmunkásokkal, hanem vidéken is, amikor hosszú időt töltött édesapja alkalmazásában. Mint építésvezetőnek módja volt közvetlenül érintkezni a kubikosokkal, tanulmányozta gazdasági helyzetüket s igyekezett politikai befolyást gyakorolni rájuk.

A csendőrségi jelentés Richárdék idevonatkozó tevékenységéről az alábbiakat írja: „Rózsa Richárd, *Holler Mihály* foktői illetőségű kubikus bandagazda, *Czuczi János* mezőtúri és *Miklós István* ozorai kubikosok útján indította meg 1934 őszén a parasztság újólagos kommunista szervezését. Rózsa azt kereste, milyen legális szervek és lehetőségek alapján foghatná össze a földmunkásokat. E célból legalkalmasabbnak találta Budapesten a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségét. Rózsa Richárd a fent említett kubikosokat az alábbi feladatokkal bízta meg:

a) Az MFOSZ budapesti szervezetében alakítsák meg az ellenzéki frakciót, tagjait részesítsék kommunista nevelésben. A tagokat eztán a KMP számára szervezzék meg.

b) A megszervezett kubikosok illetőségi helyükön hozzák létre az MFOSZ helyi csoportjait. Amíg az nem alakul meg, létesítsenek befizetőhelyeket, ezek eleve kommunista irányban fejlődjenek.”

Holler Mihály 1934-ben meg is alakította az MFOSZ keretében az ellenzékét *Kelemen József*, *Czuczi János*, *Bognár József* és *Török Antal* bevonásával. Nagyobb lendületet a szervezkedés akkor vett, amikor kiszabadult Szegedről – 2 év 6 hónap múltán – *Ruzsinkó Mihály* kubikos, aki átvette Rózsától az utasításokat. Ő a pesti mozgalmat Rózsa Richárd intenciói szerint vezette. A Dob utcai székházban antimilitarista és antikapitalista szellemű kulturális rendezvényeket szerveztek, amelyen általában 150-200 paraszt jelent meg. A műsorokat döntően Rózsa Richárd állította össze. A rendezvények közül kiemelkedik az 1935. február 25-i műsor, melynek középpontjában a *Frontharcos álma* című jelenet állt.

„Rózsa Richárd legális és illegális sajtótermékeket terjesztett – folytatta a jelentés – a parasztság körében. A KMP szervezkedésének gócai az alábbi települések voltak: Kalocsa, Kunszentmárton, Ozora, Tamási, Mezőtúr, Jászárokszállás.” Eddig a jelentés.

Richárd tehát – a csendőrség megítélése szerint is – jelentős munkát fejtett ki a földmunkásság szervezésében, jóllehet „lefeketedése” miatt inkább a háttérből segítette Hollert, illetve Ruzsinkó Mihályt. A kiszabadulásától második lebukásáig terjedő periódusa azonban nem volt töretlen. Munkáját néha egy-egy rövidebb-hosszabb intermezzo szakította meg: a budapesti királyi ügyészség felszólította, hogy az izgatás miatt megállapított öt hónapi fogházbüntetésének kitöltése végett 1933. május 30-án jelenjen meg a Markó utcai börtönben. Említettük, 1930. szeptember 10-én, a főtárgyalás első napján a vádlottak tüntetést szerveztek. Ezért a fegyelemsértésért külön büntetést szabtak ki. Rózsa Richárd öt hónapi fogházat kapott, melyet a fegyházból való szabadulása után, 1933. május 30-án kellett letöltenie. Emellett Richárdnak az exponált politikai ünnepeken (május 1., november 7., a KMP megalakulásának évfordulóján) – mint igen sok kommunistának – többször kellett néhány napos kényszerpihenőt tartania a rendőrségen.

Ám a munka sohasem állt meg, a parasztság szervezése biztatóan haladt. Ruzsinkó Mihály elsősorban Kalocsán és környékén tevékenykedett. Itt sok volt az uradalmi cseléd, akik nyáron, nehéz feltételek között, napi 80 fillérért dolgoztak, télen azonban legtöbbször munka és kereset nélkül maradtak; rajtuk keresztül jutottak el szélesebb paraszti rétegekhez. Ruzsinkó hetenként egyszer találkozott Rózsa Richárddal, megbeszélték az általános kül- és belpolitikai kérdéseket, majd a konkrét helyi problémákat. A kubikosok fogékonyak voltak a kommunista agitációra. A rendkívül nehéz földmunkáért napi 3-4 pengőt kerestek, de ha éjszaka szénaboglyában akartak aludni, 50 fillért kellett fizetniük. Nagy volt körükben a szolidaritás és hamar befogadták maguk közé a börtönviselt kommunistákat.

Richárd ebben az időben nemcsak a parasztmozgalmakkal foglalkozott. Régi harcostársainak visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy tevékenysége kiterjedt a párt egyéb területeire is. Öccsével együtt tagja volt annak az egységbizottságnak, mely a szociáldemokrata párttal való együttműködés céljából jött létre, és akcióegységre irányuló törekvése az MSZDP felső vezetőségének kommunistaellenessége dacára is eredményeket tudott felmutatni. Sok közös akciót szerveztek: tüntetéseket, sztrájkokat, a nyilas székház elleni támadást stb. Rövid ideig Rózsa volt az összekötője *Alpár Lászlónak*, tőle kapta terjesztésre a *Kommunista* című folyóiratot s Richárd vezette azt a KIMSZ területi bizottságot, melynek tagja volt többek között maga Alpár László is. A pártmozgalom különféle területekre sodorta, de mindig szívesen foglalkozott az ifjúmunkásokkal. Tanította, nevelte s előkészítette őket arra, hogy később a KMP keretei között végezzék munkájukat.

A parasztság elégedetlensége és szervezkedése, a kommunista befolyás erősödése nyugtalanította az uralkodó osztályokat és az őket kiszolgáló hatósági szerveket, s amikor érettnak találták rá a helyzetet, lecsaptak a szervezkedő kubikosokra. A csendőrség nyílt nyomozása 1935. szeptember 4-én kezdődött. A szervezkedés szálainak felgöngyölítése során eljutottak Rózsa Richárdhoz is, 1935. október 17-én előzetes letartóztatásba helyezték szervezkedésben részt vevő társaival együtt. (73 szimpatizáns illetve kommunista földmunkás került ekkor a csendőrség kezére.) Őt is brutális kínzásoknak vetették alá, de nem tudták szólásra bírni. Ezt az állhatatosságot a csendőrség kénytelen volt elismerni. „Rózsa Richárd bűnösségét semmi sem bizonyítja jobban, mint konok hallgatása, hogy előttünk vallomást tenni nem volt hajlandó.” Ilyen lakonikus a csendőrségi jelentésnek az a része, amely Richárd kihallgatásáról szól.

Dr. Domokos József, aki Richárd védőügyvédje volt, úgy emlékezik vissza védence helytállására, hogy egész védői gyakorlatában alig volt ember, aki a csendőrök előtt ilyen magatartást tanúsított.

Pécsi László beszéli el, hogy amikor egy cellába került vele, Rózsának az volt a

legfőbb gondja, hogy kioktassa társait: hogyan viselkedjenek. Richárd azt fejtegette, hogy miattuk senki sem bukhat le, ezért semmiféle kompromittáló adatot nem szabad elárulni.

A vádlottak zöme paraszt volt. A nyomozás Budapest környékének egyik csendőrlaktanyájában kezdődött, de Richárdot október 13-án Kalocsára vitték, a mozgalom egyik gócéba, hogy a helyszínen folytathassák a szervezkedésben résztvevők kihallgatását. Nem tudták neki megbocsátani, hogy „visszaeső” volt. Egy-egy kihallgatása után napokig eszméletlenül feküdt priccén. Csaknem két hónapon át tartott ez a tortúra, de nem boldogultak vele. Richárd tagadta, hogy szervezte a parasztokat, tagadta, hogy a vádlottak közül bárkit is ismert volna. A letartóztatásban levők közül azonban nem mindenki állta a kínzásokat, néhányan terhelő vallomást tettek Rózsára. Ezek a jegyzőkönyvek szolgáltak bizonyítékkul mind a csendőrség, mind a bíróság számára a Richárd elleni vádhoz.

Richárdot megviselték a kínzások, a talpalás, gyomrozás. Fogolytársai drámai módon ecsetelik azokat a napokat: ruháját szétszaggatták, arca elkékült, szeme lázban égett. Amikor a nyomozók ütlegették, gyáváknak, ostobáknak nevezte őket, akiknek egyszer felelniük kell tetteikért. A meghökkent nyomozókat ez a fajta magatartás megvadította, s még kegyetlenebbül kínozták. Ennek következtében fizikailag és idegileg annyira leromlott, hogy öngyilkosságot kísérelt meg. Félt, hogy nem bírja tovább a fájdalmakat s a hallgatást. Fogolytársai készek voltak ebédjük egy részéről lemondani a javára, csakhogy megerősödjön, de nem fogadta el. A csendőrök azonban hamarabb belefáradtak, mint ő, miután látták, hogy nem tudnak belőle semmit sem kicsikarni, abbahagyták a kínzásokat. Napokig tartott, amíg lábra állt, ám feltűnően gyorsan nyerte vissza életkedvét, régi humorát.

A nyomozóhatóságok maguk sem állíthatták teljes bizonyossággal, hogy Rózsa Richárd az általuk leleplezett parasztszervezkedés egyik kulcsalakja. Jelentésükben így fogalmaztak: „Rózsa Richárd kommunista vezetőségi tag, aki tagadásával szemben *minden valószínűség szerint* (Az én kiemelésem – H. S.) a parasztság területi bizottságának a vezetője.” Ez a bizonytalankodás azonban nem akadályozta az ügyészséget a vádemelésben: az 1921. III. te. 1.§-ának 1. bekezdése alapján elmarasztalták az állam és a társadalom erőszakos felforgatására és megsemmisítésére irányuló bűntettben.

Rózsa Richárdról – a tanúvallomásokra építve – a vádhatóság a következőket állította: mint a kommunista párt budapesti Központi Bizottságának tagja, a mozgalom egészét érintő irányító funkciót töltött be. 1932-ben Miklós István ozorai lakost a kommunista szervezkedésbe bevonta és vidéki munkával bízta meg. 1934 őszén Holler Mihályt utasította, hogy indítson akciót vidéken a földmunkások összefogására. Holler Mihály ennek érdekében szervező bizottságot alakított. 1935 augusztusában Ruzsinkó Mihály vette át Holler feladatát. Ruzsinkó Rózsa utasítására az MFOSZ-ban toborzómunkába kezdett. A szövetségben ellenzéki bizottságot hozott létre, ugyanakkor kapcsolatot tartott a kalocsai kommunista kubikosokkal: *Berta Istvánnal, Markó Sándorral*, Pécsi Lászlóval, *Móczai Sándorral* és *Farkas Lajossal*. A vádlottak sejtet szerveztek, kommunista sajtóterméket olvastak, illetve terjesztettek.

Rózsa Richárd elismerte kommunista meggyőződését, de a szervezkedésben való részvételt nem – olvasható az ügyészség vádiratában.

1935. december 18-án került sor a főtárgyalásra. Richárd régi „ismerőse”, Szemák Lajos vezette a tárgyalást.

Rózsa a bíróság előtt tartotta magát ahhoz, amit a csendőrségen mondott: a vádat megértette, de aaptalannak tartja, mert bár kommunista meggyőződését nincs szándékában tagadni, mióta kikerült a börtönből, távol tartja magát a mozgalomtól.

Szemák a csendőrségi anyagokra hivatkozott, ahol a megkínzott kubikusok egy része terhelő vallomást tett Richárdra. Rózsa itt arra utalt, hogy ezeket a nyilatkozatokat törvénytelenül, kínzásokkal csikarták ki a lefogottakból. (A bíróság előtt valamennyien visszavonták a Rózsára terhelő vallomásokat.)

A védők kérték védenekik felmentését. A vádlottak nem kívántak nyilatkozni az utolsó szó jogán.

Rózsa Richárdot első fokon 2 év és 10 hónapi fegyházra ítélték. A védők fellebbeztek. A bíróság úgy döntött, hogy az ítélet jogerőre emelkedéséig Rózsa és Ruzsinkó letartóztatásban marad.

A Tábla 1936. október 16-án tárgyalta Rózsa Richárd ügyét és helyben hagyta az elsőfokú bíróság döntését. A Kúria 1937. november 2-án azonban 3 év és 6 hónapra emelte Richárd büntetését.

Rózsa Richárd tehát ismét hosszabb időre kiesett a mozgalmi munkából. Pedig ebben az időszakban sorsdöntő események történtek a nemzetközi és a magyar kommunista mozgalomban. A fasizmus elleni harc hatékonyabbá tétele érdekében 1935. július-augusztusban tartotta meg nagyjelentőségű VII. kongresszusát a Kommunista Internacionálé. Itt dolgozták ki, illetve fogadták el az antifasiszta népfrentpolitikát.

Richárd a börtönben töltötte az 1935-1939 közötti mozgalmas éveket, de kapcsolata a párttal továbbra sem szakadt meg. A család, a *Vörös Segély* ellátta irodalommal, szakkönyvekkel. Mohón vetette bele magát a tanulmányozásukba, ám vérbeli propagandista lévén, fogolytársait oktatta, nevelte. Amikor az ítélet jogerőre emelkedett, Szegedre szállították. Ruzsinkó a szegedi Csillag börtönben találkozott vele ismét. Látszólag kiheverte a csendőri brutalitások nyomait: visszanyerte régi kedvét, derűlátását. A folyosón, gyékényszőnyeg készítése közben tanította sorstársait. Ruzsinkó írja, hogy általa ismerkedett meg a párttörténettel és a magyar történelemmel. Még a sétákat is felhasználta, hogy beszéljen az SZKP történetéről, melynek tanulságait igyekezett a magyar viszonyokra alkalmazni.

A börtönből a családjának írt leveleiből kitűnik, hogy igen ökonomikusan használta fel a Horthyék jóvoltából rákényszerített pihenőt. Szerteágazó érdeklődési körének megfelelően nemcsak a politikai irodalommal foglalkozott rendkívül behatóan, hanem nyelveket tanult (németül, franciául, angolul), belemélyedt a fizikába (Einstein, Russel, Böm), közgazdaságtanba, ipartörténetbe, történelembe, filozófiába, irodalomba, zenetörténetbe, s nagy érdeklődéssel lapozgatta a hegesztés technológiájával foglalkozó szakkönyveket.

1939. május 4-én szabadult a szegedi Csillag börtönből.

Szabadulása után alig volt rá lehetősége, hogy ismét bekapcsolódjon a kommunista mozgalomba. A rendőrség éberrel figyelte, konspirációs okok miatt tehát „pihentetni” kellett. Ez persze nem azt jelentette, hogy teljes passzivitásba vonult. Tapasztalt konspirátor volt, megtalálta a módját a munkába való közvetett bekapcsolódásra. Kiszabadulásakor testvére, Ferenc éppen Párizsban járt, hogy érintkezésbe lépjen a KMP Ideiglenes Központi Bizottságával, pontosabban *Papp Lajossal*. A párt előtt nagy feladatok álltak: újjá kellett teremteni a még 1936-ban feloszlott szervezeteket. Amikor Rózsa Ferenc visszatért, megkezdődött a körültekintő munka. Ebben Richárd, mivel megfigyelés alatt állt, csak perifériaként vehetett részt. 1939 nyarán találkoztak, s ekkor beszélték meg a párt újjászervezésével kapcsolatos konkrét tennivalókat. Ez ügyben Richárd felkereste *Köböl Józsefet* is, és közölte vele a párt újjászervezésével kapcsolatos elképzeléseket. Richárd puhatolózott Köbölnél, be kíván-e kapcsolódni a szervező munkába. Köböl természetesen elvállalta a reá kiszabott feladatokat. Összehozta Ferencsel, aki megbízta őt azzal, hogy a fásoknál hozzon létre egy

kommunista csoportot. 1939 végére ez a 15-17 főből álló csoport már működött.

Richárd nem tudott elhelyezkedni, a család, elsősorban Ferenc támogatta őt anyagiilag. A párt ekkor úgy döntött, hogy Rózsa Richárd utazzon illegálisan a Szovjetunióba. Ebben az időben azonban ez is igen kockázatos és nehezen kivitelezhető vállalkozás volt. Irén ekkor már Svédországban élt férjével emigrációban. Felvetődött a gondolat, hogy esetleg Richárd is Svédországba megy, azt remélve, onnan könnyebben kijut a Szovjetunióba. Az Irén és Richárd közötti levelezés éppen erre a megoldásra utal, anélkül természetesen, hogy akár csak célzás formájában szóba került volna. Nem az útlevel megszerzése húzta keresztül a tervet, hanem az, hogy a svéd hatóságok megtagadták a vízum kiadását.

Más megoldást kellett keresni. A párt végül mégis rendezte a kérdést: a Bolgár Kommunista Párt segítségével Richárd 1939 decemberében Belgrádon át Szófiába utazott. Bulgáriában hajóra szállt és végre eljutott a Szovjetunióba.

Richárd Moszkvában először egy kohászati üzem laboratóriumába került, ahol tudományos munkatársként dolgozott. Később egy vegyészeti intézet alkalmazottja lett, ugyancsak tudományos munkatársi minőségben. Utolsó munkahelye egy rosztovi gyár volt, ahol a termelés racionalizálását bízták rá. Szakmájában elismert tekintély lett, igen sok újítás, ésszerűsítés, új kémiai eljárások fűződtek nevéhez. Kiemelkedő munkája elismeréseként 1941. május 1-jén sztahanovista oklevelet kapott.

1941. júniusig rendszeresen levelezett Irénnel. Ezek a levelek arról tanúskodnak, hogy Richárd hamar megtalálta helyét a szovjet emberek között, „az erős asszimiláló képességgel rendelkező” szocialista társadalomban. Mint írja: életének igen értékes és jelentős periódusa ez, itt szabadnak, egyenjogúnak érzi magát. Sokat tanult, lenyűgözte őt az a gigászi építőmunka, melyet a Szovjetunióban tapasztalt. Leveleiből árad az elismerés, a tisztelet a szovjet nép történelmi teljesítményei iránt.

Bekapcsolódott Moszkva élénk kulturális életébe: rendszeresen járt operába, hangversenyekre, színházba, képtárakba, múzeumokba. Szorgalmasan tanulta az orosz nyelvet és állandó látogatója volt a Lenin könyvtárnak. Minden leveléből kitűnt, mennyire aggódik szüleiért, öccséért, s élénken foglalkoztatja mindaz, ami Magyarországon történt. Noha jól érezte magát a Szovjetunióban – sokat dolgozott s ez lekötötte idejének nagy részét –, honvágyat érzett. Emigrációját ideiglenesnek tekintette, türelmetlenül várta azt az időt, amikor visszatérhet Budapestre szüleihez, barátaihoz, elvtársaihoz, a hazai mozgalomhoz. Irénnel rendszeresen kapta a magyar nyelvű irodalmi és tudományos feldolgozásokat, folyóiratokat, népdalgyűjteményeket. Naprakészen akarta ismerni a magyarországi viszonyokat, mert hazakészült, s a magyar kommunista mozgalomba való bekapcsolódás, alkalmazkodás ezt kívánta.

Nagyon lesújtotta édesanyja halálhíre. Sokáig írni sem tudott, nehezebbé esett minden kapcsolat az emberekkel. Büntudata volt, úgy érezte, ő is hozzájárult halálához, mert börtönévei alatt édesanyja sokat szenvedett miatta. Jellemző ragaszkodása a családnak: sokat foglalkozott azzal a gondolattal, hogy édesapját kihozhatja magához. Ez azonban az akkori viszonyok miatt lehetetlen volt.

A levelekből tehát megtudhatunk fontos részleteket munkájáról, szórakozásairól, gondjairól, de – érthetően – mozgalmi tevékenységéről nem tett említést. Ismerve Rózsa Richárd politikus alkatát, biztosak lehetünk abban, hogy kivette részét a pártéletből is. Azok az elvtársak, akik abban az időben vele voltak Moszkvában, ugyancsak keveset tudnak Richárd ez irányú tevékenységéről. Ez természetes, hiszen itt is érvényesült egy sajátos konspiráció. Az emigránsok – elsősorban azok, akiket vissza akartak küldeni Magyarországra, illegális munkára – álnéven éltek (Rózsa Richárd

neve Josef Henz volt).

Nemes Dezső visszaemlékezése szerint 1940-1941-ben együtt jártak az SZKP történetéről tartott előadásorozatra. Leveleiből tudjuk, filozófiát is tanult és készült orosz nyelvű vizsgájára. Arról is van tudomásunk, hogy a moszkvai magyar rádió keretében *Gábor Andor* vezetett egy kört, amelynek tagjait újságírásra tanította. E kör tagja volt Richárd is. A rádióban néhányszor felolvasott. *Fodor Zoltán* úgy tudja, hogy Richárd a munkahelyén végezte pártmegbízását.

Amikor a németek megtámadták a Szovjetuniót, azonnal jelentkezett katonának. Mint partizán szeretett volna harcolni. 1943-ig jórészt kiképzőtáborokban volt s várta, hogy sor kerüljön bevetésére. Egy speciális tanfolyamon készítették fel rádiósnak és ejtőernyősnek.

1943. június 2-án elérkezett a tervezett akció végrehajtásának időpontja. E nap estéjén kocsival kivitték *Visontai Ilonát* és *Fodor Zoltánt* a Moszkva melletti katonai repülőtérre. Ők azt a megbízást kapták, hogy teremtsenek kapcsolatot a hazai pártmozgalommal és kössék össze Moszkvával. Rózsa Richárdnak más feladatot kellett megoldania. *Visontai* és *Fodor* nem tudott arról, hogy harmadik útitársuk Rózsa lesz, ez csak a repülőgépen derült ki.

A terv a következő volt: Lengyelországban, Varsótól mintegy 40 kilométerre, a Brok és a Liwiec folyó között, egy partizánok által ellenőrzött területen kell leugraniuk. Földet érve mindhárman felveszik a kapcsolatot a partizánokkal, akik előre értesültek érkezésükről. Segítségükkel Varsóba mennek s ott a párt gondoskodik majd szállásról, valamint Magyarországra való átjuttatásukról. Lembergől magyar vasutasok vették volna őket pártfogásukba. A gép, mely az ejtőernyősöket szállította, amerikai könnyűbombázó volt. Utközben megállapodtak abban, hogy leszállás után zseblámpával háromszoros jelzéssel életjelt adnak magukról s így keresik meg egymást. Útjukat senki sem zavarta meg, s megpillantották a máglyákat, melyek a leszállás helyét körvonalazták. Elérkezett a kiugrás ideje. Egy ejtőernyő hadianyagot szállított a partizánoknak. Először Rózsa Richárd ugrott le, őt követte *Visontai Ilona*, végezetül *Fodor Zoltán*. Egymástól nagy távolságra értek földet. *Visontai* egy erdőbe esett, *Fodor* messzebb, a folyó túlsó partján, Rózsa Richárd a folyó másik oldalán kötött ki. *Fodor* látta, hogy társai közül valamelyik a megállapodás értelmében háromszoros fényjelzést adott. Mint később kiderült, Rózsa Richárd volt. *Fodor* válaszolni akart a jelzésre, de lámpája elromlott.

Fodor Zoltán és *Visontai Ilona* később megtalálta egymást, de harmadik társuknak nyoma veszett... Tűzharc zaját nem hallották, s a partizánok sem találkoztak vele. A legvalószínűbb feltevés, hogy fehér-lengyelek kezébe került, akik végeztek vele.

Rózsa Richárd a pártutasítást nem teljesíthette. Hazáját, testvéreit, elvtársait nem láthatta viszont. Hősi halált halt azért az ügyért, melyért oly sokat szenvedett, melyért élni akart. A magyar kommunista mozgalomnak nagy ígérete volt, aki átlagon felüli tehetségével, nagy felkészültségével, sziklaszilárd párthűségével, hihetetlen munkabírással és örökké ifjú lendületével a felszabadulás után igen sokat tehetett volna a szocialista Magyarorszáért.

Braun Éva

(1917-1945)

Braun Éva a hazai forradalmi munkásmozgalom egyik fiatal mártírja, aki akkor áldozta életét a független, szabad, demokratikus Magyarorszáért, amikor már alig két hét választotta el őt is, Budát is a teljes felszabadulástól.

1917. október 10-én született Budapesten, értelmiségi család második gyermekeként. Apja, Braun Róbert ismert fordító, polgári radikális társadalomtudós volt, akit szociológiai tevékenysége alapján méltán tartottak a falukutatók előfutárának. Csaknem egy tucatnyi fordítás fűződik a nevéhez és ugyanannyi tudományos értekezés. Braunék szorosabb baráti köréhez tartozott *Szabó Ervin*, *Kunfi Zsigmond*, *Vámbéry Rusztem*, *Madzsar József* is. A Magyar Tanácsköztársaság időszakában a Fővárosi Könyvtár vezetését bízták rá. A munkáshatalom megdöntése után mellőzték, állásából elbocsátották, így a Káldor-féle könyvkiadó számára végzett lektori és fordítási munkával tartotta el családját.

Braun Éva édesanyja, dr. Grünwald Margit, erdélyi szász családból származott, tanár volt és az első nők közé tartozott, akik megszerezték a doktori címet. A Tanácsköztársaság leverése után neki is ugyanaz volt a sorsa, mint férjének: nem taníthatott; varrással, fordítással és lektorálással egészítette ki a család szerény jövedelmét.

Az első leánygyermek súlyos beteg volt, jórészt intézetben ápolták s korán meghalt, így Braun Éva egyedül maradt szüleivel, akik mindent megtettek, hogy a kislány testileg, szellemileg egészségesen fejlődjék.

Braun Éva könyvek között nőtt fel, sokat olvasott, nyelveket tanult, egészen fiatalon már jól beszélt németül, franciául, angolul. Az elemi iskola négy osztályának elvégzése után a Veres Pálné gimnáziumba került. A tanári kar nagyobb része nem nézte jó szemmel a „hírhedt” szülők gyermekét, de becsülte szorgalmát, tehetségét, mellyel kimagaslott társai közül. Nyári vakációinak egy részét szülei társaságában külföldön – többnyire Németországban – töltötte, hogy nyelvtudását tökéletesíthesse. Hasonló céllal Angliában is járt. Bécsben két hónap alatt megtanulta a német gyorsírást, majd itthon a magyart is. Egy gyorsírói versenyen 200 szótagos fokon díjat nyert. A szülők múltja miatt nem mehetett egyetemre, ezért 1937-ben, érettségi vizsgái után Angliába utazott. Londonban a Pittman College-ben részt vett egy kurzuson ahol angol levelezésre nyert képesítést.

Első munkahelye a Hoffherr és Schrantz Gépgyár volt. 1937. július 22-én állt munkába, majd egyhavi próbaidő után augusztus 22-én véglegesítették 1920 pengős évi jövedelemmel. Braun Éva ebben az üzemben 1938. szeptember 30-ig dolgozott. Tagja lett a Magánalkalmazottak Országos Szakszervezetének (MOSZ), amely jó politikai iskola lett számára. Itt ugyanis rendszeresen tartottak irodalmi, politikai vitákat, amelyekre szívesen eljárt. Az 1937-1938-as évek a MOSZ válságos esztendei voltak: napirendre került az alkalmazotti kamara felállításának kérdése. A tisztviselő réteg egy részének proletarizálódása, az első zsidótörvény aktivizálta az ellenzékét. Ilyen légkörben, a fasizálódás erősödésének időszakában kapcsolódott be Braun Éva a munkásmozgalomba. Ám nem ez volt az első találkozása a mozgalommal, már diákéveiben *Demény Éva* révén egy kisebb társasággal rendszeresen részt vett a Természetbarátok Turista Egyesülete (TTE) kirándulásain. Ezeken a túrákon kommunista fiatalokkal ismerkedett meg, akik nagy hatást gyakoroltak rá és segítettek politikai fejlődésében.

1938 őszén került elő ízben a rendőrségre: szeptember 5-én előállították, mert egy kirándulás alkalmával, más fiatalokkal együtt, a József főherceg hajón kommunista mozgalmi dalokat énekelt.

1938 őszén a Chinoiban helyezkedett el. Az üzem ekkor állt át az embergyógyászati cikkek intenzív gyártására s ez a dolgozók számának növelését tette

szükségessé, vagyis Braun Éva elhelyezkedése nem járt különösebb nehézséggel. *Dr. Földi Zoltán*

lett. A gyárban csak a Marton-féle Nemzeti Munkaközpont nevű fasiszta „munkásszervezet” működését engedélyezték, s éberrel ügyeltek minden baloldali hangra. Braun Éva nem vett részt az üzem mozgalmi életében, mert 1938 szeptemberében, tehát a Chinoiba történt felvételével csaknem egy időben jelentkezett a kőbányai Martinovics téri Munkásotthonban a szociáldemokrata ifiknél. (Ez a szervezet esett közel lakásához.) Igazi munkásmozgalmi tevékenysége voltaképpen ekkor kezdődött.

Kőbánya a két világháború között a főváros egyik legfontosabb ipari centruma lett. Több nagyüzem működött a kerületben, ezért viszonylag erős volt a helyi munkásmozgalom. A szociáldemokrata párt kerületi szervezetének baloldali érzelmű titkára, *Harustyák József* messzemenően tolerálta a baloldali, sőt kommunista ifjúmunkások tevékenységét. Kőbányán a harmincas évek közepén több ifjúsági csoport alakult az Országos Ifjúsági Bizottság (OIB) égisze alatt, élükön a KIMSZ egykori tagjaival. 1938-ban az erők jobb koncentrációja s az OIB hatékonyabb irányítása végett e csoportokat egyesítették. A Martinovics téri Munkásotthonban működött az összevont csoport, ahol jól felszerelt könyvtár, 200 fős előadóterem, lelkes színjátszó csoport és kórus működött. Az ifik az egységfront jegyében dolgoztak és sikerült jó kapcsolatot teremteniük a helyi szociáldemokrata vezetőkkel illetve tagsággal.

A kőbányai munkásfiatalok elfogadták az OIB törekvéseit, szervezetük legálisan folytatta tevékenységét, részt vett az MSZDP tagtoborzási kampányaiban, a házi agitációkban, a *Népszava*-előfizetők számának gyarapításában. A csoport egyes tagjai emellett illegális akciókat is szerveztek. A kőbányai ifik pezsgő szellemi életet éltek: szemináriumokat tartottak, irodalmi műsorokat, kulturális rendezvényeket szerveztek, rendszeresen gyűjtöttek a Vörös Segély számára. A Munkásotthon jó legális keretnek bizonyult a kommunista nevelés számára is. Megfordult körükben *Knopp Imre, József Attila, Ascher Oszkár, Máté György, Horváth Ferenc*. Minden évben kivonultak a Kerepesi temetőbe Kossuth, Táncsics, Ady, Stromfeld, Somogyi és Bacsó sírjához.

Az 1938-as év a háborúra készülődés, az Anschluss, München, az első bécsi döntés, az első zsidótörvény s a győri fegyverkezési program esztendeje volt. Ez érezhetővé vált a belpolitikában, a hatóságok magatartásában, a munkásmozgalom helyzetében és lehetőségeiben.

Ebben a feszült időszakban jelentkezett Braun Éva a jórészt vasasokból álló kőbányai ifiknél. A Munkásotthonban *Nemes Béla* volt a csoport titkára, aki 1932 óta vett részt az ifjúsági mozgalomban, s 1938-ban lett a helyi csoport vezetője. Az ifik kissé bizalmatlanul fogadták az „idegen entellektüelt”. Ám hamar megkedvelték, mert megnyerő, közvetlen modorával és fellépésével jó légkört tudott maga körül teremteni és sikerült rövid idő alatt elosztatnia a fenntartást, amellyel fogadták. Nagy kedvvel, sokszor ötlettel és jó politikai érzékel kapcsolódott be a munkába. 1938 végén a csoport vezetőségi tagja lett, s 1939 elején, amikor elvi szilárdságáról, megbízhatóságáról a csoport vezetői kellő tapasztalatokat szereztek, fokozatosan bevonták az illegális munkába is. Ez akkor elsősorban antifasiszta és háborúellenes jelszavak festését, röpcédulák terjesztését jelentette.

1939 végén a budapesti levente-parancsnokság a rákosi gyakorlótéren nagy demonstrációra készült, melyen megjelent volna *Béldy Alajos* tábornok, országos leventeparancsnok is. Az OIB vezetősége elhatározta, hogy ezt a szemlét leventeellenes, antifasiszta jelszavak festésével, röpcédulák szórásával teszi emlékezetessé. Az akció lebonyolításával a kőbányai ifiket bízták meg. Nemes Béla megszervezte azt a csoportot, amellyel véghezvitte a háború előtti kőbányai ifimozgalom legjelentősebb tettét. Az ellendemonstrációt Nemes Béla, *Fock Jenő, Móró István, Szombat Jenő,*

Kulka Lajos valamint *Braun Éva* hajtott végre. Az éj leple alatt a gyakorlótér hosszú falát háborúellenes és a levanteintézmény reakciós jellegét leleplező jelszavakkal festették tele. A díszszemlét így kénytelenek voltak lefűjni.

A kőbányai ifik igen aktívan vettek részt más rendezvényeken is: forradalmi jelszavakkal festették tele a gyárfalakat, ott voltak a nyilasok tattersalli gyűlésén és röpcédulát szórtak e szélsőjobboldali összejöveteleken, rendszeresen megjelentek a szociáldemokrata felnőttek összejövetelein, ahol egybehangolt közbeszólásaikkal igyekeztek elhallgattatni az opportunistá szónokokat. Szorosan együttműködtek más kerületekkel: Kispesttel, Erzsébettel, Soroksárral, Zuglóval. A május elsejét rendszerint valamennyi kerülettel együtt ünnepelték a Húvösvölgyben. A pilisi túrákat gyakran összekapcsolták a helybeli bányászok körében végzett agitációval. Fontosak voltak azok az esték, amelyeken szovjet irodalmi alkotásokat vitattak meg. Gyakran *Lenin* egy-egy művét is megtárgyalták. Ugyancsak osztatlan tetszést arattak a magyar falu és parasztság helyzetét reálisan ábrázoló falukutató munkák.

A kormány az 1939-es parlamenti választás előtt öt hétre betiltotta a *Népszavát* s több szakszervezeti lapot. Tömegesen helyeztek rendőri felügyelet alá baloldaliakat, a magyar nemzetiszocialisták viszont szabadon készülhettek a választásra. A Szociáldemokrata Párt ilyen helyzetben jórészt a házi agitáció eszközével gyűjtötte a szavazatokat. Ezekben a kampányokban *Braun Éva* is részt vett. Tudott az emberek nyelvén beszélni és meggyőző érvekkel nyerte meg őket az SZDP ügyének.

Braun Éva élete rendkívül zsúfolt volt. A Chinoinban végzett munka után a kőbányai ifik közé ment. Minden este összejöttek: hetenként egyszer ifinapot tartottak, egyszer munkacsoport-értekezletet, egy alkalommal ülésezett a vezetőség, két ízben próbált a vegyeskórus, részt vettek a felnőttek pártnapján, a gyakori házi agitációkon, a Népszava-kampányokban, az illegális falfestésekben és röpcédula-szórásban. Ehhez jöttek még a klubnapok és a vitaestek.

Közismert, 1936 augusztusában a KB feloszlásával egy időben utasítás érkezett arra, hogy a KMP és a KIMSZ valamennyi illegális alapszervezetét fel kell oszlatni. A kommunisták a legális munkásszervezetekben folytatták mozgalmi tevékenységüket. Az alapszervezetek és középszervek hiánya azonban nagymértékben nehezítette a KMP munkáját. Ezt felismerve a KI Titkársága már 1937 márciusában határozatot hozott egy hazai illegális központ létrehozására. Fokozatosan megkezdődött az alapszervezetek újjászervezése. A Prágában, majd Párizsban tartózkodó töredék Központi Bizottság kapcsolattartása a hazai elvtársakkal azonban egyre bonyolultabb lett s ez lassította az újjászervezés munkáját.

1939-ben hazaérkezett *Turai József*, hogy a KMP Külföldi Bizottsága meghatalmazásából bekapcsolódjon a párt szervezeteinek kiépítésébe. Ezzel párhuzamosan az OIB kommunista vezetői is hasonló megbízást kaptak a külföldi KB illetékeseitől: *Kulich* 1939 februárjában Zürichben járt, hogy a feladatokat a KB képviselőjével megbeszélje. Ez a körülmény *Braun Éva* mozgalmi munkáját is új alapokra helyezte.

1939. szeptember 1-jén kitört a második világháború. Bár Magyarország a háború első szakaszában semleges maradt, a belpolitikai helyzet egyre nehezebbé, ugyanakkor egyre jelentősebbé tette a kommunisták szervezkedését. A kőbányai ifik helyzetére, hangulatára is nagy hatással voltak a háborús légkörben kialakult fokozódó nehézségek: sokan kimaradtak, egyesek átálltak a nyilasokhoz, többeket korlátoztak mozgásukban. Nemeseknek komoly nevelő munkát kellett végezniük a csoport politikai és morális erősítése érdekében.

Kulich Nemes Bélától kért egy elvtársat, aki ért a gépíráshoz, gyorsíráshoz és több idegen nyelven beszél. A választás *Braun Évára* esett, így lett 1939-ben az OIB aktivistája. Ez annyira lekötötte szabadidejét, hogy – noha kapcsolata a kerülettel nem

szakadt meg – kevesebbet járhatott a kőbányai ifik közé. Egyik feladata lett a Kulichék által készített szemináriumi broszúrák gépelése, külföldi anyagok fordítása.

Az OIB törekedett arra, hogy együttműködjön a szociáldemokrata fiatalokkal: instruktorai a helyi csoportokban rendszeresen tartottak aktuális előadásokat és segítették a szervező munkát.

1939-ben az OIB úgynevezett munkacsoportokat hozott létre. Ennek az újszerű legális „sejt” szervezésének a gondolata 1939 nyarán született egy Budakalászon tartott megbeszélésen, amelyen Kulich Gyula, Ságvári Endre, Elek László, Rezi Károly és Bugár János vett részt. Ezek a munkacsoportok szemináriumok, akcióbrigádok is voltak egy úttal, hiszen tagjai nemcsak elméleti kérdéseket vitattak meg, hanem a gyakorlati akciókban is részt vettek (háziagitáció, plakátragasztás, röpcédulák terjesztése stb.). A propagandaanyaghoz szükséges papír Braun Éva és Kohn Ibolya szerezte be. Kőbányán négy munkáscsoport működött Bér János, Florek Emil, Nemes Béla és Móró István vezetésével. Braun Éva Móró csoportjában dolgozott. Jelentőségük a belpolitikai helyzet, illetve hangulat romlásának arányában nőtt. E csoportok fogták össze a legelszántabb ifiket, rájuk alapozva haladt a párt, illetve a Kommunista Ifjúságunk Magyarországi Szövetségének (KIMSZ) újjászervezése.

1939-ben napirendre került az OIB országos szervezetté építése. E célból utazott 1939 nyarán Kulich Gyula Kassára (mely akkor már Magyarországhoz tartozott) és felvette a kapcsolatot Schönherz Zoltánnal, aki ettől kezdve bekapcsolódott az OIB munkájába is. Schönherz Zoltán a Csehszlovákia Kommunista Pártja által létrehozott Magyar Fiatalok Szövetségének egyik vezetője volt. Amikor Horthyék – az első bécsi döntés értelmében – bevonultak a Felvidék délkeleti részére, Schönherz a helyén maradt és Kassán, majd Kárpátalján szervezte az illegális kommunista mozgalmat.

Az OIB hatásának, szervezeti erejének kiterjesztését szolgálta a vidéki munkás- és parasztfjúsággal való kapcsolatteremtés is. Ebben Braun Éva jelentős szerepet játszott. Megbízást kapott, hogy lépben érintkezésbe a debreceni fiatalokkal és rendszeresen lássa el őket propagandaanyaggal. E feladatnak lelkiismeretesen és nagy lelkesedéssel tett eleget; még édesanyját is bevonta a vidékre címzett csomagok feladásába. Ruha közé rejtett röpcédulákat kellett postán az ország különböző tájaira küldenie. Braun Évának része volt az 1939. augusztus 20-ára összehívandó ifjúsági találkozó előkészítésében is, amely az első országos méretű népfront jellegű törekvés volt a magyar ifjúság megszervezésére. Többek között ő gondoskodott a vidéki fiatalok elszállásolásáról, akiket jórészt szociáldemokrata családoknál helyeztek el. Ezen az ifjúsági találkozón már Schönherz Zoltán is felszólalt, Kulich pedig előadásában az antifasiszta összefogás szükségességéről beszélt hallgatóinak. Az augusztus 20-ai akciót a *Népszava* lelkes hangú cikkekben méltatta.

A biztatóan fejlődő mozgalmat s a párt újjászervezésének folyamatát az 1940 tavaszán megindult nagy letartóztatási hullám törte meg. Az úgynevezett nyílt nyomozások sorában igen „előkelő” helyet foglal el az alagi. (Ide összpontosították a letartóztatottak nagyobb részét.) A lefogások 1940. március 27-én, a hosszabb ideje megfigyelés alatt álló Túrái József kézrekerítésével kezdődtek és 1940. július 10-ig tartottak. Az egész akció monstre jellegű volt s nagy meglepetést keltett polgári körökben, ahol azt hitték, a párt szervezeteinek 1936-os feloszlásával voltaképpen megszűnt Magyarországon a kommunista mozgalom, már nem jelenthet komoly veszélyt a rendszerre. 1936-tól 1940-ig ugyanis csak szórványos letartóztatások voltak, de olyanok alig, melyek a párt szervezkedésével függtek össze. A hatóságok nagy apparátussal vettek részt a mozgalom felgöngyölítésében. A nyílt nyomozás színhelye, az alagi csendőrlaktanya, megtelt a letartóztatott kommunistákkal, olyannyira, hogy – helyszűke miatt – lefoglalták a dunakeszi község háza helyiségeit is. Az akció feladata volt, hogy elejét vegye

a nagyobb szabású kommunista szervezkedésnek, a szabotázsoknak, részben elrettentés céljából, részben, hogy biztosíthassák a háborúba való bekapcsolódáshoz szükséges „rendet”, a szilárd hátországot. A csendőrség, rendőrség, VKF-2. egymással versenyezve igyekezett kicsikarni a nyomozás eredményes folytatásához szükséges adatokat a lefogottakból. A nyomok nemcsak a Turai-féle szervezkedéshez vezettek el, hanem az OIB-hoz is. A letartóztatások súlyosan érintették az OIB munkáját, a pártszervezetek újjáteremtésének folyamatát, de a hatósági szervek minden brutalitása ellenére sem sikerült mindenüvé eljutniuk. Így a Rózsa által irányított terület egyelőre érintetlen maradt, és nem jutottak el a VII., VIII., I., II. és XI. kerületi ifikhez sem. Ezáltal a szervezkedés fonala nem szakadt meg teljesen. A letartóztatottak nagyobb része hősiessé helytállt, noha kegyetlen tortúrán kellett keresztülmenniük. A nyomozás kiterjedt a Felvidékre is, eljutottak a Schönherz-vonalig, de Schönherznek ezúttal sikerült a letartóztatás elől Moszkvába menekülnie. Kül- és belpolitikai érdekekre hivatkozva a kampányt a nyilvánosság kizárásával folytatták le. A tömeges letartóztatások következtében az OIB és a többi ifjúsági csoport, így a kőbányai is, átmenetileg vezetőség nélkül maradt.

Braun Éva mellhártyagyulladásra kapott s még lábadozott, amikor 1940. április 17-én detektívek jelentek meg Szabóky (ma: Bíró Lajos) utcai lakásán. Az ágyból vitték el a Vigyázó Ferenc utcai főkapitányságra, onnan Alagra, ahol a vallatás folyt. A vád ellene és társai ellen az ismert sablon volt: az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására és megsemmisítésére irányuló büntett. A hatóságok igen súlyosnak ítélték, hogy az OIB illegálisan terjesztette, illetve ismertette az úgynevezett Dimitrov-levél tartalmát, melyben a KI főtitkára a háború igazi hátteréről, jellegéről, valódi céljairól írt.

Braun Éva három hétig volt a csendőrök foglya, neki is el kellett szenvednie a vallatásokkal járó megpróbáltatásokat, de semmit sem árult el, s munkájáról is csak annyit mondott, amennyit már a nyomozók tájékozottsága miatt nem tagadhatott.

Amikor elkészültek a jegyzőkönyvek, őt s társait átszállították a Markóba. Elterjedt a Braun Éva életét feldolgozó különböző írásokban, hogy bizonyítékok hiányában röviddel később szabadon bocsátották. Valójában kiengedése feltételes volt, csak a tárgyalás kitűzésének időpontjáig mozoghatott „szabadon”. Braun Éva ugyanis megfellebbezte az előzetes letartóztatásról intézkedő döntést. Az elutasítások után végül engedélyezték számára, hogy a tárgyalásig szabadlábban maradjon.

A tárgyalás kitűzésének időpontja sokáig váratott magára. A vádirat igen lassan készült el, s amikor jóváhagyás végett beterjesztették az igazságügy-miniszterhez, az többször visszaküldte, mondván: a minősítés nem elég szigorú. Végre 1942. február 27-én elkészült a vádirat és ezt már az igazságügyi szervek illetékesei is megfelelőnek találták.

A szabadon bocsátás és a tárgyalás megkezdése közötti időszak szintén nem érdektelen Braun Éva életében. Miután 1940 novemberében feltételesen szabadult, rendőri felügyelet alá került. Ez ugyan nehezítette, de nem akadályozhatta meg mozgalmi tevékenységét.

Braun Éva két esztendő kemény küzdelme során kommunistává érett. Párttagságának pontos idejét nem tudjuk megállapítani. Egyes írások szerint akkor lett a párt tagja, amikor feltételesen szabadon bocsátották, mások úgy vélik, még a letartóztatás előtt a KMP tagjai sorába lépett.

E periódusban egyik legfontosabb feladata volt, hogy a lebukott ifiket rendszeresen ellássa csomaggal. Családtagnak adva ki magát, gyakran látogatta vizsgálati fogságban sínylődő kőbányai harcostársait.

1939 májusában Nemes Bélával – megszegve a rendőri felügyelet előírásait – kerékpáron Gödre ment, hogy ott részt vegyen egy fontos megbeszélésen. Dunakeszin, a községháza előtt egy Pénzes nevű nyomozó felismerte s előállította őket. A foglyokat előbb a budapesti főkapitányságra, onnan a tolonházba vitték, majd mindketten Kistarcsára kerültek. Nemes Bélát végül Garanyba, Braun Évát Nagykanizsára internálták. Itt kellett kivárniuk a tárgyalást.

A nagykanizsai internáló tábor ez idő tájt a nők számára tartották fenn. A politikailag megbízhatatlan elemeken kívül nagyszámú szombatistát, nazarénust és prostituáltat gyűjtöttek ide. A foglyok természetesen polarizálódtak: külön csoportot alkottak az utcalányok, elkülönültek a megszállott szektahívek, s egy harmadik közösséget képeztek a politikaiak. Zömmel erdélyi kommunistákat és más baloldaliakat tartottak itt fogva. Braun Éva hamar beilleszkedett új környezetébe: megszervezte a politikai foglyok képzését, kezdeményezésére kiharcolták a gondnoknál, hogy pénzért meleg téli holmit köthessenek. A befolyt összegből fedezték a rendőrök megvesztegetését és az élelem feljavítását. Látogatókat fogadhattak, könyveket, csomagokat kaphattak. A foglyoknak még arra is volt módjuk, hogy ismerőseikkel levelezzenek, így Braun Éva havonta kétszer válthatott üzenetet völegényével, Nemes Bélával, akit Garanyból a jogerős ítélet után Szegedre szállítottak.

1942 novemberében került sor az 1940-es kommunista ügy bírósági tárgyalására. A vádlottakat három csoportra osztották (a Kulich-, az Oláh- és a Turai-perre) és három főtárgyalást folytattak le ellenük. Az 1942-es bírósági tárgyalásról kizárták a nyilvánosságot. A budapesti királyi büntetőtörvényszék öttagú különtanácsa a brutálisan kicsikart vallomásokra építette az egész vádat. A perbe fogottak a tárgyaláson visszavonták ugyan a rendőrségen tette „beismeréseiket”, ezt azonban a bírák nem vették figyelembe. Kulich Gyulát első fokon három és fél évre ítélték, ezt másodfokon nyolc esztendőre súlyosbították. Az OIB titkára Szegedre került, ahonnan az ország megszállása után Németországba deportálták, s a dachau koncentrációs táborban halt meg.

Az Oláh-Nemes csoporttal (melyhez Braun Éva is tartozott) két hét alatt végzett a bíróság. Braun Éva a tárgyalás idején a nagykanizsai internáló táborban volt, a főtárgyaláson róla nélküle döntöttek. A vádlottak itt is helytálltak s a feltett szokványos kérdésre válaszolva egyöntetűen kijelentették: nem érzik magukat bűnösöknek. Szabályos bírósági tárgyalásról természetesen szó sem eshetett, a kommunisták érvelését senki sem vette figyelembe. Braun Évát hat hónapra ítélték, de ebből letöltöttnek vettek 2 hónapot és 6 napot. Az ítélet azonnal jogerőre emelkedett, emiatt nem volt lehetőség perorvoslásra. Büntetését a Markóban töltötte le, ahol a börtön üzemében dolgozott. A büntetés letöltése után azonban nem bocsátották szabadon, hanem 1943 februárjában visszaszállították a nagykanizsai internáló táborba, ahonnan 1943 márciusában szabadult. Azonnal rendőri felügyelet alá került, de ennek ellenére ismét bekapcsolódott az OIB és a X. kerületi ifjúsági mozgalom tevékenységébe. Hónapokig alkalmi munkákból élt, s csak 1943 őszén sikerült elhelyezkednie külföldi levelezőként a Chlorodont vegyészeti gyárban. Az üzem 40 munkással dolgozott, külföldre is szállított, ezért a tulajdonos olyan alkalmazottat keresett, aki értett a gyorsíráshoz, külföldi levelezéshez és több nyugati nyelven beszélt. A tulajdonos választása Évára esett. A leány ekkor már egyik Németországban élő unokatestvérének, Grünwald Nórának a papírjaival élt. A gyár tulajdonosa német volt, de gyűlölte a hitleristákat. Nemegyszer bocsátotta az ellenállók rendelkezésére lakását illegális megbeszélések céljaira, sőt még ahhoz is hozzájárult, hogy fegyvereket raktározzanak el nála. *Lajtai Vera* és *Lengyel Anna* voltak Braun Éva alsó kapcsolatai és tőle kapták meg azokat a nyomdai termékeket, melyeket továbbítottak az öt illegális terjesztő felé.

Braun Éva 1944. március 19-e, tehát az ország megszállása után a párt utasítására illegálisba vonult. Hamis papírokkal élt, lakhelyei ellenőrizhetetlenekké váltak. Felső kapcsolata *Kende István*, az úgynevezett technikai vonalra állította. Feladatához tartozott a hamis papírok beszerzése és eljuttatása az összekötőkhöz, ő gondoskodott élelmiszerjegyekről, hozzá tartozott a nyomda: ő szerezte a papírt az újság, a röpcédulák és egyéb propagandaanyag számára, ő közvetítette az újságot (*Szabad Nép*, *Szabad Ifjúság*) s a nagyszámú röpcédulát a terjesztőkhöz, sokszor még fegyverekről is neki kellett gondoskodnia az akciógárdák számára.

Braun Éva feltételezhetően kapcsolatban állt a Vörös Brigád fegyveres ellenállási csoporttal is. Ezt azonban nem tekinthetjük illegális pártfeladata részének, ugyanis felső összekötőjének, Kende Istvánnak nem volt tudomása róla. Braun Évát illegális munkája egyébként is a technikai vonalhoz kötötte, mondja Kende István, így közvetlen szerepet nem játszhatott a Vörös Brigád tevékenységében. Más visszaemlékezések szerint azonban Braun közvetlen kapcsolatban állt a csoporttal, illetve az említett KISKA alakulattal. Ugyanezt látszik igazolni az a tény is, hogy a nyomozók az alakulat harcosainál ugyanazokat a röpcédulákat találták meg, amelyeket Braun Évánál is.

Pontosan eldönteni ma már nem lehet e kérdést, ugyanis a közvetlen résztvevőket kivégezték, s a háború után tett vallomások az adott történelmi helyzetnek megfelelően nem mindig fedték az eseményeket.

1945. január 1-én Braun Évának illegális találkozója volt először Lajtai Verával, majd ugyanott Lengyel Annával. A találkozón anyagokat kellett volna átadnia (röpcédulákat, élelmiszerjegyeket, újságokat) alsó kapcsolatainak. Dél volt, s mivel Braun Évának érvényes ebédjegye volt, bementek a Nyugati pályaudvarral szemben levő Ilkovics büfébe ebédelni. Az Ilkovicsban Lajtai Verát egyik fogolytársa felismerte és jelentette a nyilas járőrnek. A pártszolgálatosok faggatóra fogták a lányt. Braun Éva bátor közbelépésével azonban lehetővé tette, hogy Lajtai Vera és Lengyel Anna (aki közben csatlakozott hozzájuk) elmeneküljön, őt azonban letartóztatták a nyilasok.

Braun Évát a járőrök a Várban működő nyilas Nemzeti Számonkérő Szék kezére adták. Ettől a tragikus lebukástól függetlenül január 6-án rajtaütöttek a Vörös Brigád tagjain is.

A Nemzeti Számonkérő Szék által vezetett közvetlen kihallgatásokat *Balassa Bálint* csendőrnyomozó főhadnagy és *Lantos János* csendőrnagy vezető főörzsőrmester folytatta le. A Vörös Brigád tagjait és Braun Évát napokig faggatták, a legkegyetlenebb kínzásoknak vetve alá őket. Valamennyien helytálltak és semmit sem vallottak társaikra. Ám a náluk talált fegyver, röpcédula, karszalag, igazolvány minden kétséget kizáróan amellet szólt, hogy a nyilasoknak baloldali ellenállókkal van dolguk. Sorsuk megpecsételődött. Annak ezúttal semmi jelentősége sincs, hogy Braun Évát a Vörös Brigád tagjának hitték-e vagy sem. Kommunista mivoltát – a nála talált röpcédulák és újságok alapján – nem tagadhatta le, bármit válaszolt is kínzóinak.

A csendőrök siettek a kivégzéssel, mert minden áruló nyomot el akartak tüntetni. A szovjet egységek ugyanis ebben az időben már a Vár közelében voltak. A foglyokat még arra sem méltatták, hogy velük szemben valamiféle bírósági komédiát rendezzenek. Braun Évát és a Vörös Brigád tagjait 1945. január 26-án végezték ki a Vár téli-kertjének teraszán. Az áldozatokat a várfal tövében levő árokba dobálták le. Hosszú, gondos keresés után, 1949. február 24-én – *Baky Ferenc* szemtanú információi alapján, aki jelen volt a kihallgatásokon – megtalálták a holttesteket.

Ez a tragikus sorsú Braun Éva életének rövid summázatja. Ő is, mint oly sok mártírunk, a párthűség és az áldozatvállalás szimbólumaként marad az utókor emlékezetében.

Békés Glasz Imre

(1902-1944)

A magyar és a francia kommunista pártnak egyik eleddig kevésbé ismert, de munkássága révén jelentős alakja **Békés Glasz Imre** .

1902. július 11-én született Budapesten. Ifjúkorát Angyalföldön töltötte. Apja kiskeresetű fuvaros volt. A népes család szűkös viszonyok között élt, hat testvér közül Imre a negyedik. Kitűnő tanuló volt. A négy polgári elvégzése után az asztalos szakmát tanulta ki, de nagyon keveset keresett, ezért a jobb munkabérral kecsegtető géplakatos és autószerelő mesterséget is elsajátította. Rövid ideig a Csonka Gépgyárban dolgozott, majd – mint „mindenes” – a György és Somogyi-féle vasszaküzletbe került. 1921-ben tagja lett a vasmunkások szakszervezetének. Már kora ifjúságában sokat sportolt, emellett verseket is faragott, ha keresetéből futotta operába, hangversenyekre, színházba járt, de főképp az olvasás kötötte le. Megtanult németül és franciául.

1925-ben, az antialkoholistáknál kapcsolódott be a politikai mozgalomba. Ez a szövetség, sok egyéb kulturális és természetjáró körrel együtt, az SZDP szervezete volt, de az illegális KMP felhasználta az indifferens tömegek, mindenekelőtt az ifjúság nevelésére, megnyerésére. Ez idő tájt ismerkedett meg *Varga Ilával*, akit 1927-ben feleségül vett.

Glasz Imre politikai arculatára – menyasszonyának, majd élettársának kiforrott baloldaliságán túl – erősen hatott a család szűkös anyagi helyzete, a proletár környezet nyomora, a szervezett munkások aktív közössége, amelyben férfivá érett, az első imperialista világháború s a magyar Tanácsköztársaság élménysorozata, a faszizmussal szükségszerűen együtt járó embertelenség.

1925-ben belépett a Magyarországi Szocialista Munkáspártba, ahol mint szervező és agitátor tevékenykedett. Tagja lett annak a parasztbizottságnak, amely az MSZMP-ben a KMP törekvéseit ismertette, illetve megvalósította. A KMP Poll Sándor útján tartotta a kontaktust e bizottsággal. Glasz Imre együtt dolgozott *Holler Mihállyal*, *Hunya Istvánnal*, *Juhos Istvánnal*, *Istella Jánossal*, *Kozma Sándorral*, *Solymosi Ignáccal* és *Tisza Antallal*.

1927-ben találkozott először – de nem utoljára – a magyar politikai rendőrséggel. Május elsején, a virányosi rétre szervezett „kirándulás”-ról hazatérőben, a mintegy 40-50 főnyi lelkes gárda munkásdalokat énekelt, éltette a Szovjetuniót és a proletárdiktatúrát. Ekkor a csoport több tagját, köztük Glasz Imrét is, őrizetbe vették. Kétheti toloncházi fogság után azonban szabadon bocsátották őket, mert az ellenük emelt vádat nem tudták bizonyítani. A börtönt ezúttal elkerülte Glasz Imre, de nevét feljegyezték arra a listára, amelyen a megfigyelendő „veszélyes” elemeket tartották számon.

1927-ben ő és felesége a KMP tagja lett. Glasz Imre továbbra is a földmunkások között végzett politikai munkát. A párt megbízásából sokat járta az országot, s igen nagy hatással volt rá a Viharsarok agrárproletariátusa.

Budapesten szorgalmasan látogatta a Teleki tér bódéi között tanyázó kubikosokat, körükben eredményes szervező és agitációs tevékenységet fejtett ki. Sűrűn megfordult az építkezéseknél; többnyire a Laub-féle elektromos gyár Csengery utcai építkezésén

dolgozó kubikosokat kereste fel, s nemcsak beszélgetett velük, hanem röpcédulákkal is ellátta őket. Az építkezés művezetője, Dietrich-Dermo megtalálta az egyik illegális röpcédulát, és azonnal beszolgáltatta a rendőrségnek, majd a rendőrség megbízásából figyelemmel kísérte az „izgatok” tevékenységét. Besúgása alapján *Solymosi Ignác* járárszállási kubikos rövidesen „hurokra” került. Ezután megindultak a letartóztatások. Glasz Imrét 1928. január 19-én vették őrizetbe. A földmunkások között tevékenykedőket június 30-án állították bíróság elé, „az állami és társadalmi rend erőszakos felforgatása büntetvének” ürügyén. Vádat emeltek Glasz Imre ellen is, mert *Márki Sándor Dózsa György* című könyve alapján – a kubikosok közötti terjesztés céljából – röplapot akart készíteni a nagy parasztfelkelésről. Akkoriban Dózsa György nevével agitálni annyit jelentett, mint az urak, a fennálló rend ellen hangolni az elnyomottakat. A röpirat sokszorosítására már nem kerülhetett sor. A törvényszék – nem jogerősen – Glaszt kétévi börtönnel sújtotta, de az ítélet kihirdetése után a letartóztatottakat, *Lándor Béla*, *Fedor János*, *Nass János* és *Solymosi Ignác* kivételével, ideiglenesen szabadlábra helyezték.

Az ítélőtábla 1930. július 10-én tárgyalta a feltételesen szabadon bocsátottak ügyét, összekapcsolva azt a *Lándor-Fedor-Friss-kommunista* csoport perével. A gazdasági válság idején a hatalmon levők a nép növekvő elégedetlenségét a terror fokozásával próbálták elfojtani. Elsősorban az illegalitásban tevékenykedő kommunistákat akarták ártalmatlanná tenni, remélve, hogy így a munkásmozgalmat megfoszthatják legharcosabb elemeitől, s ezzel leszerelhetik a mind veszélyesebbé váló tőkésellenes akciókat. Ennek a célnak rendelték alá azt a monstre-pert is, amelyet az ítélőtáblán folytattak le a fenti időpontban. Ezúttal 105 forradalmárt állítottak a horthysta ítélőszék elé. A tárgyalást zárt ajtók mögött bonyolították le, hogy a bíróság elkerülje a közvélemény ellenőrzését, s nem akarták azt sem, hogy a kommunista propaganda – amitől eleve féltek – nyilvánosságra jusson.

Amikor a bíróság tagjai beléptek a tárgyalóterembe. *Lándor Béla* elkiáltotta magát: *Éljen a Kommunista Internacionálé!* A vádlottak kórusban éljennel feleltek. A letartóztatottak, a zárt tárgyalás elleni tiltakozásul, minden kérdésre megtagadták a választ.

Glasz így indokolta hallgatását:

– Osztálybíróság előtt, zárt tárgyaláson, nem vallók.

Midőn az ítélőtábla jogerőre emelte a törvényszék által korábban kiszabott, két évre szóló börtönbüntetését, így búcsúzott vádlóitól:

– Éljen a Kommunisták Magyarországi Pártja!

(Varga Ilát ugyanekkor két hónapra ítélték, a nőmozgalomban kifejtett tevékenysége miatt. Ő az ítélet kihirdetésekor a Vörös Segélyt éltette.)

A tárgyalást követően Glasz előbb a Gyűjtőfogházba, majd a szegedi Csillag börtönbe került. A Gyűjtőfogház úgynevezett kifizetői szektorában *Fedor János*, *Lándor Béla* és *Friss István* „pártiskolát” szervezett, ahol nem élőszóval, hanem írásban tanítottak. Rövid anyagokat állítottak össze napi politikai, gazdasági és elvi problémákról, ezeket egymás kezébe csempészték, és mindenki hozzáírta a maga véleményét. Glasz készítette az illegális kiadványok grafikonjait, statisztikáit, nagy gondtal és hozzáértéssel.

1931 májusában – még a Gyűjtőfogházban – Glasz részt vett a durva bánásmód miatt szervezett egy hétig tartó éhségsztrájkban, amiért „öngyilkossági kísérlet” címén hathetes kedvezmény-elvonással büntették.

A Csillagban mint lakatos dolgozott, így szabadabban mozoghatott. (Kapukat, rácsokat, ajtókat, zárat javított.) Ezt a lehetőséget arra használta fel, hogy hozzá-

vigye a híreket, üzeneteket. Emellett részt vett a folyosón, gyékényfonás közben rendezett pártiskolai órákon is. Harcostársai úgy emlékeznek rá, mint széles látókörű, művelt kommunistára, aki – noha ízig-vérig gyakorlati ember volt – elméleti kérdésekkel is foglalkozott, s német valamint francia nyelvtudásával a külföldön megjelenő, de nálunk illegálisan terjesztett irodalmat is kellő alapossgal tanulmányozhatta.

Glasz Imre 1932-ben szabadult ki a szegedi Csillag börtönből. Újult erővel vetette magát a pártmunkába, mit sem törődve a börtönigazgatóság figyelmeztetésével.

1932-1937 között – jöllehet a rendőri megfigyelés egyre nehezebbé tette helyzetét – sokoldalú mozgalmi tevékenységet fejtett ki.

Tagja lett a KMP egyik kerületi bizottságának. Ez a középszerv több gyári sejtet fogott össze és irányított. Glasz főleg a vasüzemek sejttitkárait instruálta. Volt összekötő a KMP és a KIMSZ között is; Sallai és Fürst pere idején tiltakozó röpgyűléseket és házi agitációkat szervezett az ifjúmunkásokkal. Sokszor részt vett azokon a kirándulásokon, ahol módszeresen folyt a természetbarát fiatalság kommunista nevelése.

Ebben az időszakban egyik legjelentősebb ténykedése a pártnyomda létrehozása volt. Sashalmon, *Tóth Sándor* bőripari munkás Lőcsei úti lakásának padlásán helyezték el a sokszorosító gépet. Tóthot a gép kezelésére Glasz tanította meg. Az anyag jórészt a Vörös Segély és a szakszervezetek kommunista frakciói számára készült. Ez a nyomda Glasz tevékeny részvételével 1932-től 1936-ig működött.

Mint hogy a Gömbös-kormány merényletre készült az SZDP és a szakszervezetek ellen, s ennek kivédése megkövetelte a munkásság szorosabb együttműködését, akcióegységét, a KMP 1934-ben kiadta az új jelszót: *Be a szakszervezetekbe!* Glasz Imre ekkor aktív tagja lett a Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetségének (KAOSZ). Itt mint a kommunista frakció egyik erőssége tevékenykedett. Neki is nagy szerepe volt abban, hogy a KAOSZ-ban igen népes és harcos baloldali gárda alakult ki. A KAOSZ-ban Glasz – a kitűnő szervező és agitátor, az emberekkel bánni jól tudó elvtárs – sok tagot nyert meg a kommunista eszmének.

A proletariátust aktivizáló események előtt (május 1., november 7.) – preventív intézkedések folytán – többször került a rendőrségre. A szigorú megfigyelés miatt Glasz illegális tevékenysége egyre leküzdhetetlenebb akadályokba ütközött. Ezért elhatározta, hogy elhagyja Magyarországot, és bekapcsolódik a spanyol nép antifasiszta élet-halálharcába. A párt Glasz e szándékát jóváhagyólag tudomásul vette. Most már csak a belügyi szervek hozzájárulása kellett a legális emigrációhoz. Glaszné személyesen kereste fel ez ügyben Sombor-Schweinitzert.

Sombor és Glaszné között az alábbi párbeszéd zajlott le:

Sombor: *Végleg?*

Glaszné: *Igen.*

Sombor: *Adom. Legalább két kommunistával kevesebb lesz Magyarországon.*

Így kapták meg a kivándorló útlevelet.

1937 májusában Glasz Imre és felesége megérkezett Franciaországba. Itt azonnal jelentkeztek a Francia Kommunista Párt illetékes szervénél. Átigazolásuk alig két hét alatt megtörtént, ami lehetővé tette, hogy gyorsan bekapcsolódhassanak a francia munkásmozgalomba. Glasz itt vette fel a „Békés” fedőnevet. A Spanyolországba való utazás szándékával hagyta el Magyarországot, de az FKP nem engedte ki, mondván: Párizsban szükség van rá a magyarok között végzendő pártmunkában. Mint agitátor és propagandista dolgozott az FKP védnöksége alatt működő magyar tömegszervezetekben, nem utolsósorban az úgynevezett Szeptember 1. Bizottságban. (Ez a haladó emigráns szervezet az itt élő demokratikus érzelmű magyarság összefogására alakult, s

az 1930. szeptember 1-én, Budapesten lezajlott nagy tüntetésről kapta nevét.)

Franciaországban a húszas-harmincas évek építkezései, az ideiglenes gazdasági konjunktúra bizonyos szakmákban munkaerőhiányt eredményeztek. Megindult a nagyarányú bevándorlás egyrészt azokból az országokból, ahol a gazdasági bajok miatt kevés volt a munkaalkalom, másrészt a fasiszta államokból, ahol a baloldali erők legális, illetve földalatti tevékenysége csaknem lehetetlenné vált.

A Franciaországban élő magyarok száma a harmincas években körülbelül 25 000 volt. A magyar kivándorlók között aránylag sok volt a politikai emigráns (a fehérterror, majd a harmincas években erősödő üldözés miatt), s többségük – bekapcsolódva a francia munkásmozgalomba – az indifferensekre is kiterjesztette az FKP befolyását. Ez a munka rendkívül fontos volt, mert az úgynevezett Magyar Ház útján erősen hatott a horthysták nacionalista és antikommunista propagandája.

Békés Glasz Imre igen szerteágazó tevékenységet fejtett ki: agitált, szervezett, népszerűsítő előadásokat tartott nemcsak napi politikai és gazdasági kérdésekről, hanem elméleti problémákról is. Saint Antoine-ba őt küldték ki vitázni a Spanyolországból visszatért trockistákkal, akik demagóg, ultrabaloldali nézeteikkel megzavarni igyekeztek a munkások tisztánlátását. Saint Cloudba mozgalmi kirándulásokat szervezett, amelyek az apolitikus, de természetbarát emigráns rétegek számára a demokrácia iskoláit jelentették. Ez a sokirányú aprómunka nagy szolgálatot tett az antifasiszta mozgalomnak: a gazdasági emigránsok tömegéből később számosan lettek aktív tagjai a megszállók elleni küzdelemre alakult ellenállási szervezeteknek.

Békésék párizsi életét mozgalmassá, tartalmassá tette az FKP törekvéseinek szolgálata, ugyanakkor azonban komoly anyagi nehézségekkel is küzdöttek. Varga 11a bátyja mosodájában dolgozott, míg Békés – megfelelő papírok híján – először sógora, *Köböl József* révén a párizsi világkiállításon takarító és portás, majd egy vegyi üzemben alkalmi munkás lett.

Szabadidejükben látogatták a múzeumokat, s amennyire anyagi lehetőségeik engedték, még színházba, hangversenyekre is eljártak. Természetesen sokat olvastak, tanultak. Békés Glasz mindig óva intette elvtársait a szűk praktícizmustól. Nagy súlyt helyezett arra, hogy a kommunista agitátor és propagandista elméletileg képzett, de egyúttal művelt is legyen.

Amikor kitört a második világháború és a franciák hadiállapotba kerültek a hitleri Németországgal, az FKP felhívással fordult a néphez: aki teheti, lépjen be a hadseregbe, és fegyverrel védje meg a köztársaságot.

Békés Glasz az elsők között jelentkezett. A dél-franciaországi Barcaresba került kiképzésre. Ennek a tábornak egyik fele az internáltaké volt, ahol a francia hatóságok a Spanyolországból visszatérő antifasisztákat tartották fogva, embertelen viszonyok közepe. Másik felét az önkéntesek kiképzésére használták fel, de az ellátás és a bánásmód alig különbözött az internáltakétól. Kezdetben a földön aludtak, enni alig kaptak. Az önkéntesek szervezett fellépése folytán később valamelyest javult a helyzet. A francia burzsoázia ugyanis félelemmel és bizalmatlansággal tekintett e mintegy 10 000 önkéntesre, akik jórészt a külföldi baloldali munkások, értelmiségiek közül kerültek ki. A kommunistáknak Barcaresban még arra is futotta erejükől és idejükől, hogy a Spanyolországból menekültek között agitáljanak, és rávegyék őket a németek elleni harcra. Ebből a felvilágosító és szervező munkából Békés is kivette részét. A hevenyészett kiképzés után, hiányos felszereléssel, a németek ellen irányították őket. Békés Glasz a külföldi önkéntesek 23. gyalogezredébe került.

Csaknem fél évet töltött a hadseregben. Ezredük rövid ideig sikeresen állt ellen a németek támadásának Peronne-nál, de a nyomasztó főlény felmorzsolta. A reguláris

erők és az önkéntesek tömegei Párizs felé özönlöttek vissza, dezorganizáltan, csaknem fejvesztetten. A visszavonulók jelentős része fogságba került, ám sokaknak viszonzottságok után sikerül elérniük Párizst. *Gereblyés László* költő, aki ugyancsak az önkéntes ezred tagjaként vett részt a nácik elleni harcban, nem bírta tovább a meneküléssel járó fáradalmakat. Az út szélére rogyott, nem törődve a lemaradással járó következményekkel. Békés Glasz, akit ugyancsak alaposan próbára tett a hosszú menetelés, meglátta teljesen kimerült barátját, azonnal a segítségére sietett: hátára vette és kilométereket hurcolta magával. Gereblyés ennek köszönheti életben maradását.

A széthullott önkéntes ezredek tagjait a dél-franciaországi Nice-be irányították, ahol az áruló vichyi kormány utasítására szinte hadifoglyokként kezelték őket. A leleményes és mozgékony Békés Glasznak hat hónap múlva sikerült hamis papírokkal kiszabadulnia. Jellemző a következetes forradalmár fáradhatatlanságára: még itt is talált módot arra, hogy az önkéntesek között kommunista agitációt fejtsen ki.

Sebes Sándorné beszélte el: ebben az időben éppen Toulouse-ba érkezett, a dél felé előnyomuló németek elől menekülve. A város pályaudvarán tartózkodott, pénz és barátok nélkül. Már csaknem elvesztette minden reményét, amikor hirtelen megjelent egy régi párizsi ismerőse: Békés Glasz Imre, aki egyik társával együtt éppen ekkor szabadult az internálásnak is beillő „karanténból”. Midőn Sebesné ismertette kilátástalannak tűnő helyzetét, Békés azonnal a segítségére sietett, noha bajtársa hallani sem akart erről. Sebesné Septfond dél-franciaországi városkába vitte, ahol egy magyar család gondjaira bízta. Mindezt olyan időben és körülmények között tette, amikor maga is üldözött volt, aki hamis papírokkal, pénz és összeköttetés nélkül igyekezett vissza Párizsba feleségéhez.

1940 őszén érkezett a francia fővárosba, amelyet ekkorra már megszállták a hitleristák. Rendkívül kockázatos volt minden németellenes akció, de Békés Glasz ezzel mit sem törődve, azonnal csatlakozott a franc-tireur-ökhöz. A franciaországi ellenállási mozgalom az európai antifasiszta harcok sorozatának egyik legszebb fejezete.

Miközben a francia nagyburzsoázia, az angolszász erőkre várva, fékezni próbálta a népi aktivitás kibontakozását, a kommunisták meghirdették és megszervezték az ellenállási mozgalmat. Az antihitlerista harc központja, a Nemzeti Front, a kommunisták vezetésével tömörítette a küzdeni kész különféle politikai irányzatokat. A francia partizánok között mintegy 500 magyar is részt vett a nácik elleni fegyveres vállalkozásokban. Konspirációs okokból az FKP külön frakciójaként működtek a külföldi származású ellenállók – szervezetük, a MOI kereteiben.

Békés Glaszt *Mód Péter* és *Rostás István* vitte be az illegális ellenállási mozgalomba. Először röpcédulákat terjesztett, plakátokat ragasztott, majd egy kicsiny, de elszánt csapat élére állították, amely német katonai raktárakat, szálláshelyeket, éttermeket és benzinkutakat robbantott fel. Hamarosan tagja lett annak a legendás híró fegyveres alakulatnak, amelynek parancsnoka *Manouchian* örmény költő volt. Békés, a *Boczor József* erdélyi illetőségű vegyész-mérnök irányítása alatt álló, úgynevezett IV. osztágra került. E csoport vasúti sínek és katonai szerelvények megsemmisítésére specializálta magát.

A Manouchian vezette gárda levegőbe röpített 20 vonatot, sok németet megölt, köztük Richter és Schaumberg náci katonai vezetőket. Az osztág hiányt szenvedett hadianyagban, mert *de Gaulle*-ék (az ellenállási mozgalom jobboldalán elhelyezkedő nagyburzsoázia képviselői), akik az angolok jóvoltából temérdek lőszerrel és fegyverrel rendelkeztek, nem siettek a kommunisták segítségére, mivel – hegemoniájuk biztosítására – erőiket a háború utáni időkre tartalékolták. Ilyen körülmények között a partizánok nemegyszer maguk állították elő a robbantáshoz szükséges eszközöket. Boczor vegyész-mérnök és Békés Glasz lakatos, a helyzet kényszerítő hatására, hamar

megtanulta e mesterséget. Békés lakása műhellyé alakult át. Maga vette apránként a szerszámokat, s maga állította össze a robbantókészülékeket.

A robbantócsoporthoz akciói igen veszélyesek voltak. Éjszaka kilométereket kellett gyalogolniuk a Párizs környéki vasútvonalakhoz. Overallos munkásoknak öltözve, koromsötétben, a portyázó rendőrök éberségét kijátszva mentek a kijelölt helyekre, valószínűleg az elemőzsiás tarisznyával, amelynek mélyén ott lapultak a robbantótöltetek. Békés Glasz és társai tisztában voltak azzal a veszéllyel, aminek kitették magukat. Nemegyszer mondta ismerőseinek: „Ezeket az akciókat nem lehet sokáig büntetlenül folytatni...” Sejtette, mi vár rá, mégis fegyelmezetten hajtotta végre a párt utasításait. Mindenkor megbízható, szilárd kommunistának bizonyult. Harcostársai úgy emlékeznek vissza rá, mint aki a legnehezebb órákban is meg tudta őrizni kiapadhatatlan jókedvét, optimizmusát, amely átragadt egész környezetére.

A francia és a német politikai rendőrség sem tétlenkedett... Békés Glasz felesége hamarabb került a Gestapo kezére, mint ő. Amikor feleségét letartóztatták, Békés egy szimpatizáns ismerősük lakásában lelt menedékre. A nyomozók már nem találták meg eredeti szálláshelyén, de egy bőröndre való szerszám és töltet elárulta, mivel foglalatossá vált. E *corpus delicti* lefoglalása után egész apparátus indult felkutatására. Békés az áruló jeleket nem konspirációs lazaságból hagyta szobájában, hanem részben, mert élettársa lebukása oly váratlanul érte, hogy – a kompromittáló anyaggal nem törődve – sürgősen távoznia kellett, másrészt képtelen volt nagyobb terhek cipelésére, miután éppen ekkor esett át egy kisebb műtéten, amelyet dr. Farkas László hajtott rajta végre.

Hamar nyomára bukkantak. Azt hitte, nem figyelik és az utcára merészkedett. Amikor észrevette, hogy követik, már késő volt: futásnak eredt, de utána löttek, majd bekerítették. 1943. november 17-én a francia politikai rendőrség foglya lett, amely a legbrutálisabb eszközökkel próbálta szólásra bírni. A szembesítések során semmit sem vallott társaira.

Békés Glaszt alaposan megviselték a vallatási módszerek, de az utolsó percig tartotta magát. Nem voltak illúziói: pontosan tudta, mi vár rá. Kihallgatása közben nekiment kínzóinak. Több detektív megsebesült, s csak erősítés után „boldogultak” vele.

Békés Glasz Imre árulás áldozata lett, csaknem 200 ellenálló társával együtt. Sok jel mutat arra, hogy egy, a mozgalomba beépített ügynök juttatta őket hóhérekhez.

A letartóztatásokat egy nap alatt hajtották végre. Az elfogottak között volt Manouchian is, a csoport vezetője és Boczor József valamint *Elek Tamás*, magyar származású, 19 éves ifjú. A francia politikai rendőrség székházában, négy szobában zsúfolták össze a 200 foglyot. 2-3 hétig vallatták őket, majd a német Gestapo karmai közé kerültek. Békést fizikailag annyira tönkretették, hogy kórházba vitték, mielőtt a fresnesi börtönbe került volna. Az agyonsanyargatott partizánokat lefényképezték és tablójukat hatalmas plakátokon kiragasztották Párizs utcáin, az alábbi felirattal: *A fel szabadítók?* A német propaganda ezzel azt akarta elhíttetni, hogy a „becsületes” francia kollaborál a náccal, s csak az idegenek állnak ellen. Következésképpen: a németekkel való együttműködés minden hazai kötelessége. A hitleristák azonban nem érték el céljukat. Ellenkezőleg: a nép többsége tudta, ezek az internacionalisták nem idegen érdekekért, hanem egyetemes antifasiszta célokért küzdöttek. Másnap a plakátokon nagy betűvel, titkos kezek válaszoltak a kérdésre: *Igen!* Több helyütt a tablók alatt friss virágot találtak a német járőrök.

Százfőnyi őrség jelenlétében tartották meg a „terroristák” tárgyalását. A náci propaganda célokra igyekeztek felhasználni az egész komédiát. Senki előtt nem lehetett kétséges, hogy a hitetlen, barátságtalan *Continental* szállóban milyen ítéletre számíthatnak a vádlottak. A német hadbíróság elnöke és ügyésze ezredes, míg a hivatalból

kirendelt „védő” hadnagy volt. Még a védő sem kereste a „mentő” vagy „enyhítő” körülményeket, hanem felcsapott vádlónak. A letartóztatottak a tárgyaláson is helyálltak. Békés Glasz Imre az utolsó szó jogán ezeket mondotta:

– Nincs semmi megbánni valóm. Igaz emberként igyekeztem élni és úgy is halok meg.

1944. február 21-én, Párizstól nem messze, a Valerian-hegyen végrehajtották a halálos ítéletet a 23 fővádlotton. 23 hős antifasiszta mozgalmas, harcokban gazdag élete ért véget e gyalázatos tettel.

Felesége a koncentrációs táborból való szabadulása után kapta kézhez Békés Glasz Imre búcsúlevelét: *„Életem utolsó óráit élem. Ma délután 3 órakor agyonlőnek bennünket... Legyetek derűlátók, mint én. Semmit sem vehetek a magam szemére, emberül éltem és meghalni is így akarok. Nem sokat ér az élet szabadság nélkül, s akiknek nem volt bátorságuk küzdeni az életükért, nem is érdemlik meg azt... Legyen annyi jó az életetekben, amennyi az enyémből hiányzott...”*

Békés Glasz Imrét és sorstársait a ivryi temetőben hántolták el. Jóllehet a rendőrség éberrel ügyelt arra, hogy az ítélet végrehajtását ne kövesse antifasiszta demonstráció – másnap ismeretlen együttérzők virággal árasztották el a közös sírhantot... Párizs felszabadulása után a temető díszsírhelyén helyezték örök nyugalomra a Manouchian-csoport mártírhalált halt harcosait.

Békés Glasz Imre élete és halála példamutatás a mai nemzedéknek. Az utókor kegyeletes kötelessége emlékezni a magyar és a francia kommunista mozgalom e hős vértanújára.

Pataky István

(1914-1944)

Pataky István alig múlt 30 éves, amikor a nyilasok Sopronkőhidán egy kivégzőosztag puskacsővei elé állították, hogy bűnhődjék „hazaáruló” tevékenységéért.

Ha valaki magára vállalná Patakyék családfájának felderítését, az erdélyi nemesség szövevényes világába tévedne. Ám a közvetlen elődök már a korabeli Magyarország földhözragadt proletárjainak sanyarú sorsában osztoztak.

Az édesapa, idősebb *Pataky István*, eredeti foglalkozását tekintve kőműves-segéd volt, de 1915-ben, egy villamosbaleset következtében elveszítette jobb kezét. Miután tanult szakmájában nem maradhatott, előbb árukísérő lett, majd altiszt a Haditermény Részvénytársaságnál. A családszerető, derűs ember azonban az évek múlásával összeroppant, meghasonlott – olyannyira, hogy 1922. február 23-án önkezével vetett véget életének.

Az édesanya, *Káncz Rozália* a Vas megyei parasztleány 1913-ban ment férjhez Pataky Istvánhoz. 1919-ig házfelügyelője volt a VIII. kerületi Örömvölgy (ma Diószegi Sámuel) utca 10/b. számú háznak, majd – férje tragikus elvesztése után – előbb a csepeli konzervgyárban, később a gumigyárban helyezkedett el segédmunkásként. 1923-ban férjhez ment *Karizs József* szabósegédhez. Az első házasságából három gyermek született: István, László és Margit, míg a másodikból Emília. István 1914. szeptember 21-én látta meg a napvilágot Budapesten.

Amikor az édesanya – első férje korai halála miatt – munkába állt, a két fiút (1922 szeptemberében) állami gondozásba adta. Így került István és László (a Haditermény Részvénytársaság segítségével) a *Kurucz Kálmán* igazgatósága alatt működő Üllői úti József Fiúárvaházba. (István ekkor nyolc, László hatéves volt.) A jónevű intézetben – a kor szellemének megfelelően – kemény, katonás, vallásos és nacionalista nevelés folyt. István mindössze két esztendeig tudta elviselni ezt az életet, 1925 júniusában hazakéredzkedett. (Öccse polgári iskolai tanulmányainak befejezéséig maradt az intézetben.)

Nehéz lenne követni a család útját. Sokszor költözködtek, mert a szerény keresetből olykor még lakbérre sem futotta. Megismerkedtek a peremváros dohos, hideg, vizes és sötét bérházaival, s a gazdasági válság alatt a gyakori kilakoltatás megalázó tortúrájával.

Pataky István érzékeny lelkiületűt alaposan megviselte édesapja drámai elvesztése. A Dugonics utcai elemi iskolába járt, ahol kitűnő tanulóként kezdte, de a családot ért csapás miatt előmenetele meredek visszaesést mutatott. Az ötödik osztályt kétszer kellett járnia. A második nekirugaskodás után azonban már magára talált és az évfolyam legjobbjai között végzett.

Az új apa úgy bánt a Pataky-gyerekekkel, mintha a sajátjai lettek volna. Varrógépén éjt nappallá téve dolgozott, hogy előteremtse a család mindennapi szükségleteinek anyagi fedezetét. Ebbéli munkájában bizton számíthatott felesége segítségére. A szülők szorgalmazták a gyermekek tanulását és egy jó szakma elsajátítását, mivel tudták: csak így állhatnak majd meg a saját lábukon. István az Elnök utcai polgári iskola négy osztályát már a kitűnők sorában járta végig. Igaz, érettebb volt társainál, hiszen 12 éves korában került a középiskolába, s önerejéből életkorát meghaladó ismereteket szerzett.

Patakyéknál hagyománya volt a könyv tiszteletének. Mindenki olvasott, az apa gyakran hangosan valamennyiüknek. Ez a légkör nyilván szerepet játszott abban, hogy István érdeklődése már korán az irodalom felé fordult, s az idők folyamán széles körű olvasottságra tett szert. Először, mint a legtöbb fiú, a kalandregényeket „falta”, de csakhamar a magyar és a világirodalom klasszikus értékeinél kötött ki. A polgári iskolában elismerték műveltségét, tájékozottságát, olyannyira, hogy az önképzőkör vezetésével bízták meg. Egyre behatóbban foglalkozott a szépirodalom mellett filozófiával, természettudományokkal. Olvasmányait nagy céltudatossággal válogatta össze.

1930-ban, amikor sikeresen befejezte a polgári iskolát, a pályaválasztás nem könnyű gondjával kellett szembenéznie. A 16 éves fiú nyomdász szeretett volna lenni. Ez az elit szakma azonban akkor kevés tanoncot tudott képezni, a nyomdaipar szűk kapacitása és a gazdasági válság dekonjunkturális viszonyai miatt. Két évig várt reménykedve, de hiába. Ezt a hosszú időt nem töltötte tétlenül, hanem kifutófiú volt több helyen, majd apja mellett megtanulta a szabómesterséget. (Nadrágokat varrtak vásáros kereskedők számára.) Amikor ráébredt arra, hogy eredeti elképzeléseit nem tudja valóra váltani, édesanyja nővérének vésnök fia segítségével *Klett Edvin* mester Klauzál utcai műhelyébe szegődött el stanca-vésnök inasnak. Az 1932-1933-ig tartó tanulóévek után megszerezte a segédlevelet.

Pataky ez idő alatt, többek között, a Nyár utcai tanonciskolába járt. Társai felfigyeltek az ambiciózus, értelmes fiatalemberre. Az egyik hittanórán vitába szállt a hitoktatóval, aki nem vette rossz néven, ha a más véleményen levők is kifejtették álláspontjukat. Pataky István egy ilyen polémia során a materializmus-idealizmus kérdéseit feszegette oly meggyőző erővel és szakértelemmel, hogy az osztályba járó baloldali ifjak „kivetették rá” hálójukat. 1933-ban hívták le a Nemesfémipari Munkások Szak-

szervezete ifjúsági csoportjának Kazinczy utcai otthonába.

Ezek voltak Pataky első lépései a magyar munkásmozgalom felé. Ettől kezdve élete összeforrt a szakszervezeti ifjúság tevékenységével, s e nyomvonalon jutott el az illegális kommunista párthoz.

A fiatalembernek megtetszett a nemesfemes tanoncok és a vele csaknem egykorú segédek élete. Politizáltak, vitakoztak, szemináriumokat és kulturális rendezvényeket szerveztek. Patakyt azonnal pártfogásukba vették: szemináriumra küldték és felhívták a minden iránt érdeklődő „újonc” figyelmét az alapvető marxista művekre. Magatartását azonban nemcsak a nemesfemesek befolyásolták, hanem az otthoni légkör is. A családban uralkodó politizáló, demokratikus szellem megkönnyítette szocialista (kommunista) világnézetének formálódását.

Amikor 1935-ben mint vésnök-tanonc felszabadult, egy ideig mesterénél, Klett Edvinnél maradt, majd unokabátyja, *Szilas József* műhelyébe került. Itt nem sokáig dolgozott, mert hamar kiderült, hogy új főnöke „elmulasztotta” társadalombiztosítási kötelezettségét teljesíteni.

A Gömbös-féle totalitárius kísérlet, a magyar munkásmozgalom szervezetei elleni sorozatos támadások akcióegységre, szervezettebb és erőteljesebb fellépésre kényszerítették mind a kommunista, mind a szociáldemokrata munkásságot. Ez az offenzív kiállás egyenes arányban nőtt a dolgozókra nehezedő nyomás mértékével.

1934-1935-ben a nemesfemeseknél is nagy lebukások voltak. A biztatóan fejlődő ifjúsági csoport feloszlott. A tette kész fiatalokat szétküldték a különböző szakszervezetekbe. Pataky István – pártmegbízatásként – 1934-ben a vasas ifik Magdolna utcai közösségébe ment át. Az érvényes rendelkezések értelmében tanulók nem lehetek tagjai a szakszervezetnek. Ezért ezek a fiatalokat tömörítő szekciók hivatalosan nem voltak részei a munkásság érdekvédelmi szervezeteinek, de valójában azok égisze és felügyelete alatt működtek. A tapasztalatlan tanoncok mozgalmi munkájának irányítására a központ úgynevezett felnőtt megbízottakat jelölt ki. Amikor Pataky a vasasokhoz került, *Benedek József* állt az ifjak élén.

A Vas- és Fémmunkások Szövetsége viszonylag gazdag ifjúsági könyvtárral rendelkezett. Ennek összetétele is alkalmasnak bizonyult arra, hogy olvasóit a baloldali irodalom felé orientálja. Nemcsak a Magyarországon megjelent könyvtermés képviselte itt magát, hanem sok olyan mű is, mely a Prager Verlagon keresztül jutott el a könyvtárba. Ezek jórészt a szovjet irodalom akkori alkotásai voltak, de Lenin egy-egy írása is közkézen forgott. E könyvtár helyiségében, a Magdolna utcai Vasas Székház alagsorában (félleg legálisan, félleg illegálisan) gyűltek össze a fiatalok vitákra, szemináriumokra, előadásokra vagy szórakozni.

A csoport összetétele rendkívül heterogén volt. Akadtak közöttük érettségizettek, műveltebbek, de kevésbé olvasottak is. Sokan akkor ismerkedtek a marxizmus alapvető műveivel, tanításaival. A közösség életében résztvevők számára az összejövetel igen vonzónak bizonyult, hiszen itt más szellem uralkodott, mint az államilag támogatott szervezetekben. Mivel csak segéd lehetett szakszervezeti tag, a tanoncok könyvtári jegyet kaptak, s ez helyettesítette a tagsági igazolványt.

Pataky István, aki már a nemesfemeseknél komoly tapasztalatokra tett szert, igen hamar beilleszkedett az új közösségbe. Alig egy év elteltével már a csoport vezetőségének tagja lett. A fiatalok megszerették, s ha nem is hivatalosan, de egyre inkább tényleges vezetőjüknek tekintették. Figyelembe kell venni, hogy nem volt könnyű az akkori szakszervezeti életben megtalálni a legmegfelelőbb hangnemet és stílust, hiszen különböző irányzatok egymás mellett élése érvényesült a mozgalomban. Jelen voltak a jobboldali és baloldali szociáldemokrata áramlatok, de „balos” kommunisták is és azok,

akik 1936 után népfrontos szellemben igyekeztek befolyásolni a munkásifjúságot. E csoportok és irányzatok természetesen rivalizáltak egymással, s a bizalmatlanság, sokszor a gyűlölet szellemét szították, ki-ki a másikat rágalmazva és tekintve a mozgalom ellenségének. A „balos” befolyás alatt állók közül többen Pataky Istvánt is opportunistának bélyegezték, mert a kommunista párt 1936-os politikájának megfelelően csoportjában a akcióegység létrehozására törekedett. Azt kereste a fiatalok között, ami összekötötte őket, anélkül, hogy feladta volna kommunista meggyőződését. Az eltérő felfogásúak közötti viták során józanul, elvszerűen igyekezett a mérleg nyelve lenni, s megóvni a közösséget az atomizálás veszélyeitől.

1942-ben Pataky lett a felnőtt megbízott. E minőségében nem volt teljes az egyetértés közte és az őt „előreléptető” *Karácsony Sándor* között, de a fiatalember a szükséges reálpolitikai érzéssel, rugalmassággal kereste az együttműködés *modus vivendijét*.

Pataky ott volt a csoport életének minden alapvető akciójánál: a különböző rendezvényeken, a Gödre, Galyatetőre, Horányba vagy a Hűvösvölgybe szervezett kirándulásokon, szemináriumot vezetett, szemináriumra járt, előadásokat hallgatott és tartott, színdarabokat rendezett, s játszott is bennük. Színpadra vitte *Móra Ferenc Kalcinált szóda* című elbeszélését, melyben a tanító szerepét alakította, a *Floridorf* című darabban pedig ő volt Weisel mérnök, akit az 1934-es bécsi eseményekben való részvétele miatt a bíróság halálra ítélt... Irodalomszeretete és azon törekvése, hogy felkeltse a fiatalok érdeklődését a költészet iránt, egész kulturális munkásságát áthajtotta: évente legalább három alkalommal tartott Petőfi-, Ady-, József Attila-estet vagy matinét. Mindemellett sűrűn kárt ki a Pest környéki ifik közé szervezni, előadni.

A vasas ifik Pataky és mások vezetésével bekapcsolódtak a gyakorlati munkába is: röpcédulákat terjesztettek, „nyalókákat” nyomtak a falakra, ott voltak a *Népszava* előfizetőit növelő agitációkon. 1936-ban Pataky részt vett a Damjanich utcai német birodalmi iskola előtti tüntetésen, ahol hangosan követelték a náci szellemű tanintézet működésének a megszüntetését. Szorgoskodtak a Vörös Segély gyűjtési akcióiban, s más szervezkedésekben is. Csoportja több tagjával együtt jelen volt a Tompa utcai nyilas rendezvény szétkergetésénél, de neki sikerült elmenekülnie.

1935-ben munkanélküli lett. Vésnöként nem tudott elhelyezkedni a szakma krízise miatt, ezért átmenetileg egy szabóságba ment dolgozni. Közben egy oktatási év alatt megtanulta az esztergályos szakmát is. A szabóműhelyből (a rendelések hiánya miatt) hamar elkerült, rövid időre a szerelvényeket gyártó Horváth és Herczeg céghez szegődött. 1939 szeptemberében végre sikerült elhelyezkednie a Magyar Acél- és Fémárugyárban, esztergályosként. Az üzemben magára vállalta a vasas ifik patronálását, miközben továbbra is részt vett a Magdolna utcai központ életében. Elemében volt, hiszen immár a nagyüzemi munkásság közegében fejthette ki politikai tevékenységét.

Menyasszonya, majd felesége, *Lajtai Katalin* rábeszélésére 1941 márciusában kilépett a Magyar Acél- és fémárugyár kötelékéből és édesanyja összeköttetéseit felhasználva ugyanebben a hónapban a BSZKRT-hoz került. Úgy vélték – nem egészen alaptalanul –, hogy e fővárosi közlekedési vállalat biztonságosabb egzisztenciát nyújt a családnak (fix fizetés, egyenruha, nyugdíj stb.), mint a tőkés konjunktúra-dekonjunktúra hatásának jobban kitett üzem. Hamarosan „fütyös” kalauz lett a Nagykörúton közlekedő 6-os villamos vonalán. Új munkahelyén is hű maradt önmagához: fenntartva Magdolna utcai kapcsolatait a vasas ifikkel, belépett a Villamos és HÉV Alkalmazottak Szövetségébe. Szervezete nem sokáig bírta a kalauzok munkáját. Rossz egészségi állapota miatt betegállományba helyezték, majd teljes felépülése érdekében, 1941 decemberében szanatóriumba küldték. Mivel gyógyulása elhúzódott, s

betegállománya meghaladta a hat hónapot, a BSZKRT illetékesei elbocsátották. Mint később kiderült, a türelmi idő lejártára való hivatkozás csak ürügy volt arra, hogy megszabaduljanak a baloldali kalauztól. Az 1941. május 17-én kelt végzés a Szolgálati Szabályzat 72.§-ának 3. pontjára építve voltaképpen politikai „megbízhatatlanság” okán visszafogadásra méltatlannak ítélte.

Családi élete sem alakult szerencsésen. 1941. február 5-én megházasodott, Lajtai Katalin vasgyári munkásnőt vette feleségül. Kapcsolatuk azonban nem bizonyult tartósnak, ami minden bizonnyal összefüggött Pataky betegségével is. 1942 februárjában már visszaköltözött szülei Pongrácz utcai lakásába.

Magyarországnak a második világháborúba való bekapcsolódása új helyzet elé állította a munkásmozgalmat. Fel kellett rázni a közvéleményt, hogy a németekkel való együttműködés súlyos veszélyeire felhívják a figyelmet. Így Pataky is részt vett húgával együtt 1941. október 6-án az OIB (Országos Ifjúsági Bizottság) által a Batthyány-émlékmécsesnél megrendezett emlékezetes háborúellenes demonstráción.

Miután Pataky István felépült hosszan tartó betegségéből, ismét a munkanélküliség gondjával kellett szembenéznie. 1942 őszén azonban Karácsony Sándor segítségével sikerült a csepeli Weiss Manfréd-féle gyárban elhelyezkednie vasesztergályosként.

A csepeli nagyüzem fontos helyet foglalt el a magyarországi haditermelésben. 1943-ban jutott el a gyár teljesítményének a csúcsára. A háborús konjunktúra s a bevonulások miatt komoly munkaerőgondokkal küszködtek. Az idomszerosztályon – ahová Pataky először került – sok volt a baloldali szociáldemokrata, a kommunistákkal rokonszenvező munkás. Néhányan az illegális szervezethez, a Békepárthoz tartoztak vagy annak megbízásából dolgoztak. Pataky illegális tevékenysége nem sokáig maradt titokban a horthysta hatóságok előtt. Egy 1943-as rendőri jelentés így szólt: *„Pataki István idomszerüzemi munkás szoros kapcsolatot tart fenn Pécsi Polner Jánossal, aki a Gépgyár rossz szelleme! Pataky István az idomszerüzemben kommunista propagandát fejt ki.”* A jelentésből megállapítható, hogy állandó megfigyelés alatt állt, s a később bekövetkezett lebukása sem egy ötletszerű rendőri akció következménye volt.

Rendkívüli energiával vetette bele magát a mozgalmi munkába. Ott volt a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetségének 1943. október 24-i XVIII. rendes és 40. éves jubileumi közgyűlésén, ahol a vasas ifik képviselőjeként fel is szólalt.

Az 1943-as ifjúsági ankét előkészítésére az SZDP-hez tartozó, de kommunista irányítás alatt álló Országos Ifjúsági Bizottság augusztus 20-ra munkás-paraszt-diák találkozót tervezett. A Magdolna utcai székház alagsorában a tennivalókkal összefüggő eligazítást Pataky tartotta. Egyre több illegális feladatot hajtott végre. Rendszeresen részt vett azokon a titkos találkozókön, melyek Szigetmonostoron, egy gazdától bérelt telken, az úgynevezett telepen zajlottak le, s ahol a háborúellenes akciók részleteit tárgyalták meg. Ezeken a megbeszéléseken *Ságvári Endre* is gyakran megjelent.

1944. március 19-én, Magyarország német megszállásának napján Pataky és vasas ifi társai – a vasárnapi hagyományoknak megfelelően – túrázni voltak, akkor éppen a Kevélyen. Itt értesültek az ország megszállásáról. Pataky a hír hallatára néhány társával együtt a Magdolna utcába sietett, hogy mielőbb magához vegye a könyvtári névjegyzéket, mely a tagokat regisztrálta. Arra törekedett, hogy a csoport tagjait továbbra is összetartsa, mert fel akarta készíteni őket a fegyveres ellenállásra. Ennek érdekében a kirándulások a megszállást követően is folytatódtak. E kritikus napokban ugyanis Móró István és Kende István megbeszélést folytatott Patakyval, csoportjának a fegyveres harcba történő bevonásáról. Másik fontos feladatuk lett a katonasághoz, a munkaszolgálatra behívott társaik szökésének, illetve bújtatásának biztosítása, egyrészt hamis papírokkal való ellátásuk, másrészt megbízható rejtékhelyek felkutatása útján.

Pataky vésnök szakmáját felhasználva gondoskodott a hamis bélyegzők elkészítéséről. A csoport soron kívül utasítást kapott *Szendi Györgytől* (Buba) fegyverek szerzésére is.

Ebben az időben Pataky felső kapcsolata *Pesti Barnabás* volt, aki őt röpcédulákkal, propagandaanyaggal és instrukciókkal látta el. Körülményei és szerteágazó mozgalmi munkája miatt a kapcsolattartást hamarosan Margit húga vállalta, Pataky ugyanis – tekintettel gyári beosztására – kizárólag este tudott volna megjelenni az illegális találkozókon, de abban az időben a kései „séták” már igen veszélyesek voltak. Így húga továbbította a csepelieknek szánt anyagokat és utasításokat.

A Patakyék által vezetett akciógárdák egyik fontos célja volt a gyár kiürítésének megakadályozása. Ezt a feladatot – más csoportokkal együttműködve – csak részben sikerült végrehajtani. A személyi kiürítéstől a nyilasok – a csepeliek elszánt ellenállása következtében – eltekintettek, de a gyárak gépeinek leszerelését, az esetek többségében Patakyék nem tudták meghiúsítani. A hadseregben szolgáló németellenes katonákkal fegyverszerzés végett teremtett kapcsolatok ugyancsak mérsékelt eredményt hoztak.

Az ország megszállása után a Weiss Manfréd-gyárban jelentős változások következtek be. A nagyüzem élére – a németek kívánságára – *Markotay Vélisz Jenőt*, az Állami Gépgyár korábbi vezérigazgatóját állították. 1944. május 17-én pedig megállapodás született Kurt Becher Obersturmbannführer és a Weiss-, a Chorin-, a Kornfeld- és a Mauthner-család között, melynek értelmében a gyár 25 évre az SS „kezelésébe” kerül. Az üzem neve is megváltozott: Csepel Gépgyár lett. A vállalatnál nőtt a katonai terror, mert erőszakkal akarták biztosítani a haditermelés zavartalanságát. Mindez azonban már nem akadályozhatta meg az ellenálló munkásságot abban, hogy „homokot szórjanak a fogaskerekek közé”. Szaporodtak a rombolások, sorozatosan törtek el a szerszámok, hibásodtak meg a gépek. Megjelentek a sztrájkra buzdító röpcédulák. 1944 nyarán sikerült felrobbantani a gyár egyik transzformátorát, augusztusban pedig kigyulladt a magnéziumraktár.

Az ország megszállása után megkezdődött az angolszász repülők rendszeres bombatámadása. Az első nagyszabású akció 1944. április 3-án érte a gyárat, ám a július 27-i támadás már kiheverhetetlennek bizonyult: 1300 nehézbomba hullott az üzemekre, melynek következtében azok nagy része megsemmisült. Ezért az idomszerosztály Kőbányára került, a sörgyárak katakombáiba. Rövid ideig itt dolgozott Pataky István is: 12 órás munkaidő mellett, vízben, sárban, állva kellett a termelést folytatniuk. Pataky itt sem hagyta abba mozgalmi tevékenységét: szervezte az ifiket és a kőbányai csoporthoz csatlakoztatta őket. Ide is eljutottak a kommunista párt röplapjai, melyeket Móró Istvánnal együtt továbbítottak rendeltetési helyükre. Patakyt és néhány társát 1944 augusztusában visszahelyezték Csepelre. Ekkor már vésnökként, eredeti szakmájában dolgozhatott. Új beosztásában nagyobb mozgási lehetőséghez jutott, így pártmegbízatásait az üzemen belül jobban el tudta látni. Ekkor lett az üzemi KISZ-csoport vezetője. Ezekben a hetekben a partizáncsoportok szervezése került előtérbe, s ebben a felelősségteljes, s egyáltalán nem veszélytelen munkában jelentős szerepet szántak Patakynek is. Megbízatása keretében katonaszökevény, fegyverforgatáshoz értő férfiakat küldött a Prónay-különítmény Szentkirály utcai bázisába Csohány főhadnagyhoz, akinek kapcsolatai voltak az ellenállási mozgalommal. Egy visszaemlékező szerint Pataky csoportjának az Erzsébet-híd felrobbantásának megakadályozásában is közre kellett volna működnie. A sűrűsödő lebukások azonban meghiúsították ennek teljesítését.

A termelést bénító csepeli szabotázs-cselekmények, az ellenállásra mozgósító szórólapok terjesztése, az üzem dolgozóinak erősödő háború- és Hitler-ellenes hangulata intenzív nyomozásra készítette a hatóságokat, mígnem a szálak Pataky Istvánhoz is elvezettek.

1944. november 22-én éjszaka otthon Pataky hűgával együtt röpcédulákat hajtogatott, szortírozott, hogy azokat másnap eljuttathassa a gyári munkásokhoz. 23-án reggel – mielőtt munkába ment volna – illegális találkozója volt valakivel, akitől egy pisztolyt kellett átvennie. Hűga tudott a randevúról, s a mindjobban leselkedő veszélyek miatt igyekezett lebeszélni erről a bátyját. Azt ajánlotta neki, hogy menjen sürgősen illegálisba, mielőtt őt is utoléri a letartóztatások hulláma. Pataky nem fogadta meg testvére tanácsát.

November 23-án, 6 óra 40 perckor lépett a gyár területére. A lebukás tanúja volt egyik közeli munkatársa, aki így írta le az eseményeket: „*Reggel 9 óra körül detektívek jelentek meg a műhelyben. Bementek Szentpéteri művezető szobájába, akitől nyilván Pataky felől érdeklődtek, mert rövid idő múltán odaléptek hozzá és felszólították: »Öltözzön, velünk jön!« Amíg a fiatalember a ruhájával bajlódott, Varga Albert kicserélte Pataky röpcédulákkal teli táskáját a sajátjával.*”

A lebukás háttere egyelőre kideríthetetlen. Valószínűsíti az árulás tényét az a gyanús körülmény, hogy a detektívek, amikor munkaasztalához léptek, kinyitották a fiókokat és ott megtalálták azt a pisztolyt, amit aznap reggel vett át egy máig ismeretlen férfitől. Nem kutattak fegyver után, hanem határozott mozdulattal emelték azt ki a fiók mélyéből.

Mivel a gyár exponált hadiüzem volt, a szabotázsok miatt elképzelhetően sok spicli épült be a munkások közé. Az sem teljesen kizárt, hogy az a rejtélyes ember, akitől Pataky a pisztolyt kapta, maga is a provokátorok közé tartozott.

A gépkocsi, melybe a letartóztatott fiatalembert tuszkolták, a család Vilmos császár (ma: Bajcsy-Zsilinszky) út 18. szám alatti lakása felé vette útját. Patakyt – kellő felügyelet mellett – a kocsiban hagyták, míg a nyomozók felmentek Patakyékhoz. Délelőtt 10 órától délután 3-ig tartott a házkutatás, melynek során filmekből ismert rendtelenséget csináltak. Csak édesanyja volt otthon, aki migrénje miatt éppen ágyban feküdt. Az egyik detektív mellé ült, s a házkutatás alatt töltött pisztolyt szegezett a homlokához, így zaklatta az ismerősökre, rokonokra és a barátokra vonatkozó kérdések özönével. A lakásból magukkal vittek egy röpcédulákkal teli bőröndöt, s azt a katonaszökevényt, akit Patakyék bújtattak. A „sikeres” rajtaütés után a lefogottakkal a Margit körúti fegyháznál kötöttek ki.

A mentőakció azonnal elkezdődött, 12 ezer pengőt gyűjtöttek össze, hogy ügyvédet fogadhassanak, fegyőröket, német tiszteket vesztegessenek meg, de mindhiába. Már nem tudták kiszabadítani. A mama ruhaneműt, élelmiszert tartalmazó csomagot vitt be, hogy találkozhatson lefogott fiával, azonban nem láthatta.

Pataky István a Margit körúton a nyilas Számonkérő Szék karmai közé került. Az embertelen kínvallatás sem tudott belőle semmit kikényszeríteni. A fegyverszerzés forrásairól, a szervezés alatt álló akciógárdák felől faggatták – eredménytelenül. Kegyetlen vallatás és kínzás után a 101-es cellába vitték, ahol átmenetileg *Almásy Pál* alezredessel, a *Bajcsy-Zsilinszky Endre* vezette katonai szervezkedés résztvevőjével, *Kardos László* rendőrfogalmazóval, *Gyurics Aladár* rendőrkapitánnyal és még néhány szökevény munkaszolgálatossal zárták össze.

Mivel Budapest körül egyre szorosabbá vált a szovjet erők gyűrűje, a nyilasok elhatározták, a foglyokat a még járható nyugati kapun át Sopronkőhidára szállítják, hogy ott zavartalanul lefolytathassák ellenük a bűnvádi eljárást. December 11-én fővárosi kék autóbuszon kezdődött a börtön kiürítése. A kommunisták partizánakciót terveztek a lefogottak útközbeni kiszabadítására, tervük azonban nem sikerült, mert a konvoj vezetői nem a megszokott és feltételezett útvonalat választották. Patakyt alaposan megkínózták a nyilasok, de maradt annyi ereje, hogy a kegyetlen vallatások miatt szörnyen meggyötört Pesti Barnabást és *Kreutz Róbertet* istápolja.

A menet lassan haladt, részben a bombatámadások, részben a Nyugatra menekülők és a deportálásra szánt tízezrek torlódása következtében. Csaknem 24 órás utazás után jutottak el Sopronkőhidára.

A börtönben – még a konvoj megérkezése előtt – nagy átalakításokat hajtottak végre. Egy külön elfalazott részben őrizték a politikai foglyokat, gondosan elzárva őket az úgynevezett köztörvényesektől. A belső szolgálatot egyszerű sorkatonaság látta el a nyilasok és az SS felügyelete alatt.

Almásy Pál alezredes írnok lett Sopronkőhidán. Ebben a minőségében ki tudta eszközölni, hogy Patakyt – akit már a Margit körúton megkedvelt – házimunkássá tegye. Ebédet osztott, küblit tisztított. Nem volt tehát elzárva környezetétől, ennél fogva találkozhatott fogolytársaival, híreket hozhatott, vihetett. Ez nagy kedvezménynek számított, s ellentétben állt a szigorú börtön szabályokkal, melyek az ítélethozatal előtt levőket cellájukhoz kötötték. Azok a politikai foglyok, akik szerencsésen túléltek a sopronkőhidai pokoljárás, úgy emlékeznek vissza a fiatalemberre, mint jókedvű, a maga és az ország sorsát derűlátóan megítélő kommunistára. Rajk László sokat beszélgetett vele, s nagyra becsülte az olvasott, művelt „házimunkást”.

Még a bírósági tárgyalás előtt, 1944. december 19-én levelet írt Margit húgának, mely bizakodásáról tanúskodik: *„Kedveseim! Valószínűleg a héten lesz az ügyemben a tárgyalás. Bizakodó vagyok, és remélem, hogy a háború után viszontlátjuk egymást. Egész nap el vagyok foglalva azzal, hogy házimunkát végzek...”*

Almásy Pál 1944. december 21-én egy feljegyzést kapott a főfoglártól, mely a másnapi tárgyalásra elővezetendő foglyok nevét tartalmazta. Pataky István a lista élén állt.

1944. december 22-én zajlott le a „tárgyalás” a fegyházzal szembeni elemi iskola tantermében. A tárgyalásvezető *Dominich András* hadbíró volt, *Jánosi Ferenc* és *Szabó Ferenc* századosok segédlete mellett. Együtt kezelték Pataky István, Pesti Barnabás, Kreutz Róbert, *Berecz (Braun) Bertalan* és *Szikra Sándorné (Lőrinczi Auguszt)* ügyét. A bírósági aktus, melyről nem maradt fenn írásos anyag, formális volt, mindössze fél órát vett igénybe. Pataky, a fejére olvasott vádakra röviden ennyit felelt: *„Tudom, hogy jól cselekedtem, mert meg akartam menteni Budapestet a nácik pusztításától”*.

Az ügyészt kihozta sodrából a fiatalember magabiztossága és indulatosan reagált: *„Pataky, maga kommunista és én megfogom magától szabadítani a társadalmat”*.

A vádlott semmit sem tagadott, vállalta a terhére rótt „bűncselekményeket”. Patakyt, Pesti Barnabást és Kreutz Róbertét kötélt általi halálra ítélték. Bár nem kértek kegyelmet, hivatalból enyhítésre terjesztették fel a döntést. Ám még aznap este közölték velük a megfellebbezhetetlen határozatot: kegyelemből nem kötél, hanem golyó általi halál! (Csak Bajcsy-Zsilinszky Endre ítéletét nem változtatták meg: őt felakasztották.)

Amikor a tárgyalás után visszavitték cellájába Patakyt, odaszólt Almásy Pálnak: halálra ítélték. A „börtönírnok” este bement a fiatalemberhez elbúcsúzni. Pataky fegyelmezett és nyugodt volt. *Markos György* is összehalálkozott a cellájába igyekvő fogollyal, aki tájékoztatta őt az ítéletről. *Markos* vigasztalni próbálta: talán módosítják az elhatározást. A halálba menőnek nem voltak illúziói.

1944. december 24-én Patakyék a siralomházba vitték. A kivégzés előtti hajnalon (utolsó kívánságként) Kreutz Róbert almát kért, Pesti Barnabásnak semmire sem volt szüksége, míg Pataky István ceruzát és papírt hozatott. Pirkadatkor – röviddel kivégzése előtt – megírta búcsúlevelét:

„Kedveseim!

Teljesen nyugodt és megbékélt vagyok. Mindig mondtam, hogy nem leszek én öregebb 30 évesnél, de ti nem akartátok elhinni. Halálra ítélték, utolsó gondolataim Ti

voltatok. Margitkám! Tőled külön búcsút veszek, Húgom vagy, de egy kicsit mindig példaképem is voltál. Erős egyéniség vagy és ne törj meg most sem. Haladj megkezdett utadon, és összeszorított fogakkal küzdj, verekedj életed céljáért, mert érdemes.

Most is ezt mondom, érdemes volt.

Anyám, ne sírj! Sok keserű órát okoztam Neked, de most bocsáss meg nekem, gondold szeretett fiadra, aki rég vágyott a szeretetre. Tőletek kaptam a legtöbbet. Köszönöm, hogy úgy szerettetek és féltettetek.

Emike, kis húgom, gondold majd az életben arra, hogy volt egy bátyád, aki Téged nagyon szeretett, és aki meghalt egy eszméért, mert érdemes volt érte meghalni.

Lacikám, igyekezz enyhíteni a többieknek azt a fájdalmat, amit a halálommal okoztam.

Apám, öreg fiú! Tudom, hogy nagyon szerettél és fáj Neked, hogy elmegyek. Vigasztaljon az a tudat, hogy olyan családot van, akiért érdemes élni és dolgozni. Tedd meg értük ezután is, és dolgozz értük. Szeressétek egymást, mert az életnek tartalmat csak a szeretet ad.

Bocsássatok meg nekem, hogy bölcselkedem, de higgyétek el, úgy érzem, jól esik ezt nekem Veletek utoljára közölni, és azt érzem, hogy köztetek vagyok és beszélgetünk.

Mindenkitől búcsút veszek, hisz név szerint nem tudnék mindenkit felsorolni.

Drága Anyukám, Apám és Húgaim, forró szeretettel ölel benneteket Pista.”

Pataky e szomorú órákban két búcsúlevelet írt. Egyiket *Geiszbühl* plébános kapta kézhez továbbításra, a másikat fogolytársának, Berecz Bertalannak adta át megőrzés és majdani „kézbesítés” végett. Amikor Berecz 1945 tavaszán kiszabadult a koncentrációs táborból, átadta a családnak Pataky búcsúlevelét. (A plébános gondjaira bízott levélnek nyoma veszett.)

István még hozzátartozóinak szánt utolsó üzenetén dolgozott, amikor meglátogatta őt a plébános. A halálraítélt meglepődött: „Én nem kértem papot”. A plébános közölte vele, csak hivatalból küldték. Együtt töltötték a kivégzés előtti órákat. Nem gyónásról, áldozásról, utolsó kenetről esett szó közöttük, hanem filozófiai, etikai kérdésekről.

A hungarista rezsim már a teljes összeomlás előtt állt az 1944-es esztendő végső napjaiban. Ez a sopronkőhidai fegyház beosztottjainak magatartásában is egyre világosabban érezhető volt. Sokan megszöktek őrhelyükről, mások sietve csomagoltak. Ezzel magyarázható, hogy amikor 1944. december 24-én a halálos ítéletek végrehajtására sor került, nem tudtak egy kivégzőosztag összeállításához elegendő embert kivezényelni. Az utcáról toboroztak néhány nyilast, akik fejenként 50 pengőért hajlandók voltak vállalni a dicstelen feladatot.

Sallai Jenő, akinek hamis papírokkal sikerült magát politikai fogolyból köztörvényessé „átminősíteni”, a gépházban dolgozott, így viszonylag szabadon mozoghatott a fegyház területén. Éppen az udvaron tartózkodott, amikor megjelentek a siralomház foglyai. Tőle tudjuk az utolsó percek történetét.

1944. december 24-én híre ment a börtönben, hogy kivégzések lesznek. Sopronkőhidán azelőtt csak köztörvényes bűnözőket tartottak fogva, ezért itt ilyen eseményekre nem került sor. 24-én reggel 8 órakor – 4-4 katona által kísérve – egyenként vezették elő a halálraítélteket. Sallai látta őket: emelt fővel álltak a puskacsövek elé, s szemüket sem engedték bekötni.

Sallai Jenő apósa, *Szabó Lajos*, aki fogházőr volt a fegyintézetben, a sopronkőhidai temetőben hántolta el a fiatalembereket, de veje kívánságára megjelölte a sírokat. Így a felszabadulás után Sallai átadta Rajk Lászlónak a temető rajzát, amelyen pontosan fel tüntette a sírok helyét.

Szárazon és lakonikusan szól a 48. sz. törzsszázad napiparancsa: *„Hűtlenség miatt Pesti Barnabás, Pataky István polgári egyéneket, valamint Kreutz Róbert munkaszolgálatost a hadbíróóság halálra ítélte. Az ítélet nevezetteken 1944. december 24-én végrehajtva.”*

VITA

Különvélemény a scarroni tudósításokról

I. Néhány általános megjegyzés

Az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1967. évi 3. számában cikkem jelent meg *Mikszáth Kálmán Nyíregyházán* címmel, melyben kritika tárgyává tettem az írónak úgynevezett scarroni karcolatait. Ezek az írások a Nyírség fővárosában folyó – ország-világot megmozgató – tisztaeszlári vérvád-perről adtak rendszeres tájékoztatást a *Pesti Hírlap* olvasóinak.

Rövid publikációmiban nyomatékosan hangsúlyoztam, hogy nem célozom revízió alá venni a haladó irodalomtörténetnek Mikszáthról adott értékelését s nincs szándékomban egész zsurnalisztikai tevékenységét mérlegre tenni. Csak a nyíregyházi tudósításokat kívántam értékelni egyrészt, mert úgy éreztem: az irodalomtörténészek ezzel eddigelé igen nagyvonalúan foglalkoztak, másrészt mert véleményem merőben eltért a korábbi álláspontoktól.

Így summáztam a kérdésről alkotott különböző nézeteket:

„Rubinyi Mózes azt írja, hogy Mikszáth 10 évig volt a Pesti Hírlap ünnepelt munkatársa, s ez idő alatt tanúságát adta pompás újságírói készségének. Mikszáth Kálmánné visszaemlékezéseiben utal arra, miszerint a karcolatok igen népszerűek voltak a lap olvasóközönsége körében. A Magyar Irodalmi Lexikon szerint »politikai karcolatai éles szemről tanúskodnak« és »pályájának fősodrát. [...] a Scarron álnévvel jegyzett politikai karcolatok [...] jelentették«. A magyar irodalom története ez irányú tevékenységét így kommentálja: mérsékelten szabadelvű írásai megnövelték tekintélyét. Megjegyezzük, hogy hasonló szellemben nyilatkozik Király István is jeles Mikszáth életrajzában. Sós Endre kifejti, hogy Mikszáth cikkeiben leleplezi az elavult, korrumpált nemesi megyék rejtjelmeit, a züllött dzsentri üzelmeit, a reakciós főpapok mesterkedéseit. Schöpflin Aladár szerint a karcolatokat kezdetben áthatotta az ellenzéki hang, de később a »generálissal« szembeni lojalitás. Az Új Magyar Lexikon megállapítja: ezek az írások leleplezik a közélet visszásságait és az elburjánzó bürokratizmust.”

A magam nevében az alábbiak szerint zártam e fenti összefoglalást:

„Az irodalomtörténet tehát eléggé elnagyoltan, egyoldalúan és semmiképpen nem a kellő konkrétsággal vizsgálja Mikszáth karcolatait. S ha a pozitív értékelés, bizonyos fenntartásokkal meg is illeti a parlamenti tudósításokat – a nyíregyházi karcolatok más elbírálást igényelnek.” (Kiemelés tőlem. H. S.)

Cikkem további részében Scarrontól kölcsönzött idézetekkel kiegészítettem a sort, szerény különvéleményemmel. Azt állítottam, hogy az író hatása alá került az országban és a tárgyalóteremben uralkodó antiszemita hangulatnak, s az eseményeket nem a progresszivitás, valamint humanitás szemszögéből ítélte meg. Ezt a magatartást ekképp értékeltem:

„Csak csodálkozni lehet azon, hogy mindvégig meg tudta őrizni gunyoros, szenvtelen hangját, akkor, amikor az ország – pro és kontra – lázban égett, amikor a józan és becsületes tényezők már az ügy kirobbanásakor világosan látták a háttérben meghúzódó társadalompolitikai rúgókat. Scarron azonban bámulatos hidegvérrel megvárja az ítéletet, s csak akkor hajlandó egyértelműen állást foglalni a tárgyalt kérdésben. Ennélfogva nem ő, hanem *Eötvös Károly* játszotta ekkor azt a szerepet, melyet a Dreyfus-perben *Emil Zola* vállalt magára. Ez a passzivitás semmiképpen nem írható a nagy író javára.”

Kétségtelen, Mikszáthnak nyíregyházi megnyilatkozásait negatívan értékeltem s már most előljáróban be kell vallanom: nem érzem szükségét annak, hogy álláspontomat revideáljam. Tudom, nem hálás feladat egy halhatatlanul népszerű író tévelygéseit poentírozni, de a reális ábrázolásmód, a szókimondás egyik alapvető követelménye a tudományos objektivitásnak.

Írásomra először *Mikszáth Kálmán Összes Művei* (MKÖM) 66. kötetének jegyzeteiben reflektált Rejtő István. Véleménye szerint „megalapozatlan és tárgy-szerűtlen” a Mikszáthról adott értékelésem s kilátásba helyezte, hogy nézeteimmel kapcsolatos észrevételeit más alkalommal fogja részletesen kifejteni. Nos, az *Irodalomtörténet* 1972. évi 1. számának *Mikszáth Kálmán és a tisztaeszlári vérvád-per* című tanulmányában valóban kifejtette gondolatait az általa „inkriminált” cikkemről. Bizonyos módosításokkal és kiegészítésekkel lényegében a Mikszáth-kötet jegyzeteiben található anyagot juttatta el a folyóirat szerkesztőségébe. (Ez a körülmény megkímél attól, hogy külön-külön foglalkozzam a két írással.) Ebben a fejtegetésben fenntartja azon nézetét, miszerint történetietlenül, az eseményekből kiragadva vizsgáltam a kérdést s megállapította: értékítéletem igazságtalan, mert nem felel meg a tényeknek.

Publikált felfogásom hatását nem tekintem eredménytelennek, mert – jóllehet Rejtő szemben áll koncepciómmal – írásában több helyütt kénytelen jelezni a scarroni tudósításoknak bizonyos negatívumait, igaz anélkül, hogy eljutott volna a helyes konzekvenciák levonásáig. Ez az árnyaltabb elemzésre történt felemás kísérlet kétségtelenül bizonyos haladást jelent a korábbi, differenciálatlan értékelésekkel szemben. Rejtő első „vádpointja” szerint tehát a témát nem összefüggésében, hanem az eseményektől elszakítva vizsgálom. Nem tudok egyetérteni ezzel a véleménynyel. Cikkem rövid terjedelme természetesen nem tette lehetővé, hogy mondanivalómat az összefüggések bonyolult rendszerébe ágyazzam, de úgy érzem, gondolataim kifejtéséhez és megértetéséhez elégségesek a szélesebb összefüggésekre történő utalások. Ha csak a tisztaeszlári epizódot veszem alapul – miként azt Rejtő állítja – nem juthatok az alábbi konklúziókra:

„Joggal várták volna a haladás hívei, hogy Mikszáth Kálmán, akinek egész eddigi életművét – ha nem is mindig következetesen –, de mégis a maradiság elleni harc inspirálta, bátran álljon ki a progresszió mellett, mely ezúttal is egybeesett az emberséggel. A humanista író nyíregyházi magatartását rendhagyónak kell tekintenünk.”

Nemcsak a tisztaeszlári eseményekhez, hanem az egész zsidókérdéshez való viszonyát vettem figyelembe, amikor megállapítottam:

„Nem volt antiszemita. Abból indult ki, hogy a zsidók között vannak becsületesek éppúgy, mint becstelének.”

Mikszáthnak nem csupán a per előtti magatartását, hanem későbbi megnyilatkozásait is áttanulmányoztam ahhoz, hogy kijelentsem:

„Más tollat vett kézbe az író 1897-ben, amikor az *Országos Hírlap* hasábjain a Dreyfus-perről, vagy a bukaresti antiszemita hecckampányról írt.”

És itt azonnal felmerülnek bizonyos metodikai kérdések. Egy alapjában véve pozitív életmű arra kötelezi-e a kritikust, hogy a kétségtelenül fellelhető negatív mozzanatokat negligálja, meg nem történtté tegye, megszépítse, vagy agyonmagyarázza? Úgy vélem, a pozitív mikszáthi összképet nem lehet – tértől, időtől elvonatkoztatva – rávetíteni annak minden részletére. Megítélésem szerint Rejtő egy elfogult szülő szubjektivizmusával és a dialektika félreértésével nyúlt tollához, amikor a Scarron-apológiához fogott. A „nagy palócot” alkotásainak összessége, emberi magatartásának egésze és nem tévedései elhallgatása vagy befogadása teszik örökértékűvé. Csak az írónak és az irodalomtörténet hitelének ártunk, ha elemzésünk tárgyát, alanyát retusáljuk, megfosztjuk életszerűségétől és valódiságától. Mikszáth Kálmán élete, művészete sem volt töretlen, „egyvégből való”, nem volt *állandóan* felfelé ívelő folyamat s a biográfusok egyik feladata nyomon kísérni nemcsak a sikereket, eredményeket, de a töréseket, hullámvázakat is, kutatva, elemezve azok okát, hátterét, hatását.

Szilárd meggyőződésem, hogy az általam bírált epizódok – és most ismét cikkemből idézek:

„... halvány szeplői csupán a halhatatlan alkotások termékeny sorozatának, de az irodalomtörténeti igazság parancsolóan követeli feltárásukat, mert a gazdag és pozitív írói munkásság, illetve e kisebb tévelygések együttesen adják azt, amit mikszáthi életműként tart számon az utókor.”

Jelen írásomnak csak margójára jegyzem fel: nincs olyan kritikai norma, mely tiltaná egy-egy *szakasz* elemzését – feltéve, ha az szem előtt tartja az út *egészét*. Az összefüggések köre „parttalan”, nem ismerünk olyan totalitásokat, melyek ne részei lennének csupán nagyobb totalitásoknak. Valahol mégis meg kell vonni az oksági kapcsolatok határait, s ezeket – véleményem szerint – mindig a cikk (amennyiben írásról van szó) konkrét mondanivalója, az elemzés célja és érthetősége szabja meg. A nyíregyházi tudósításoknak éppen az adja viszonylagos önállóságát, hogy szelleme eltér az egész életmű szellemétől, s minél szélesebb összefüggések nézőpontjából vizsgálom a scarroni magatartást, annál szembeszökőbb annak rendhagyó volta.

Sajnálatos, hogy Rejtőnek nem adatott lehetőség általa megbírált dolgozatom tüzetesebb áttanulmányozására, mert különben nem íq’ a le az alábbi mondatokat:

„Már a cikk megjelenésekor sommásnak, differenciálatlannak tartottam Hegedűs megközelítését. Úgy tűnt, hogy e rövid közleményben egyszerre próbál ítéletet mondani *A t. Házból* jellegű politikai karcolatokról és Mikszáth Kálmánnak a nyíregyházi tárgyalásról küldött riportjairól.”

A t. Házból cím alatt összefoglalt írásokat természetesen áttanulmányoztam, de nem tettem kritika tárgyává, miután azok számomra semmi olyat nem tartalmaztak, melyet kifogásolnom lehetett volna. Ellenkezőleg: józan és haladó nézőpontból reagáltak a zsidógyűlölők manipulációira, s ez tette élessé a kontrasztot e cikksorozat és a nyíregyházi tudósítások között. Bírálóm figyelmét nyilván elkerülte azon megállapításom – és most ismétlésekbe fogok bocsátkozni –, hogy az irodalomtörténet eléggé elnagyoltan, egyoldalúan és semmiképpen nem a kellő konkrétsággal vizsgálja Mikszáth karcolatait. Vagyis a „sommás és differenciálatlan” kezelés vádja azokat illeti meg, akik egy kalap alá veszik *A t. Házból* riportjait és a scarroni jelentéseket. Amint ezt bizonyítani fogom – némi különbséggel –, ezek közé tartozik maga *Rejtő István* is. Én különválasztani igyekeztem azokat, elsősorban az árnyaltabb osztályozás érdekében:

„S ha a pozitív értékelés bizonyos fenntartásokkal meg is illeti a parlamenti tudósításokat – a nyíregyházi karcolatok más elbírálást igényelnek.”

Rejtő István esetében – gyanítom – nemcsak felületességről van szó. Sokkal inkább

arról, hogy egy Mikszáthot idealizáló koncepcióból – ha úgy tetszik: prekonceptióból kiindulva eleve elítél minden olyan állásfoglalást, mely nem illeszthető bele az általa elfogadott retusált Mikszáth-portréba. A valóság bonyolultabb ennél a látásmódnál; lehetséges, hogy vitapartnerem nem vette észre, miszerint az irodalomtörténet túljutott már azon, hogy tárgyának jelenségeit *vagy* fehérnek, *vagy* feketének ábrázolja?

II. Mikszáth Kálmán és a tiszzaeszlári vérvád

Át kell térnem Rejtő második „vádponjtjára”, mondanivalóm érdemi részére, nevezetesen arra, miként kell értékelnünk a tiszzaeszlári perről szóló scarroni publicisztikát.

Itt lényegesen könnyebb dolgom lesz, mert felfogásom igazolására Mikszáthnak – kritikusom által gondosan elkerült – idevonatkozó sorait fogom megidézni.

Amikor az antiszemita *Istóczy, Ónody* és *Adamovics* eszlári plébános tendenciózusan napvilágra hozta Solymosi Eszter rejtélyes eltűnését, Mikszáth Kálmán a maga sajátos iróniájával egyértelműen szembeszállt az izraelitákat kompromittáló középkorba illő gyanúsításokkal:

„A tiszzaeszlári kislány története ma közbeszéd tárgya volt a folyosókon, holnap beszélni fognak róla a lapok [...] Elkezdődik a zsidóhecc...”

Mikszáth tehát már az ügy kirobbanása pillanatában világosan látta, hogy a hivatásos antiszemita tábor hecckampányra készül s ő ebben a nagy vitában – mely a parlamentben belül és kívül folyt – félreérthetetlenül a vérvádat elítélők oldalán állt. A törés akkor következett be, amikor – mint a *Pesti Hírlap* tudósítója – mindennapos vendége lett a nyíregyházi bírósági aktusnak.

Mi okozhatta ezt a változást? Több oka van ennek.

Károsan befolyásolta az író magatartását, szemléletét az antiszemita által mestersegesen felkorbácsolt országos pogromhangulat, ezzel szoros összefüggésben a tárgyalóterem elfogult, rosszindulatú, vad szenvedélyektől túlfűtött atmoszférája. (A tárgyalásra – nem véletlenül – a város és környékének antiszemita beállítottságú, jórészt dzsentri elemei kaptak jegyet. Ezeknek nagy része fanatikusan hitt a vérvádban, nem kételkedett a „sakterek” bűnösségében s várta, sőt követelte a legsúlyosabb elmarasztaló ítéletet.)

Mikszáth magatartása ellentmondásos: nem hisz a vérvádban, de kezdetben még nincs meggyőződve a vádlottak ártatlanságáról sem. Lehetséges, hogy önmagát is karikírozta, amikor leírta egyik ismerősével folytatott eszmecserejét:

„Egy barátom így szólt hozzám tegnap a tárgyalás előtt:

– Lássa uram, én teljesen meg vagyok győződve róla, hogy ezek a sakterek nem ölték meg azt a leányt. Kész volnék némelykor megesküdni.

– Nem vettem eddig észre.

– Nem is vehette, mert lássa uram mindannak dacára, hogy pro és kontra tények között latolgatva kigyógyulni látszom magam előtt is, mihelyt a tárgyalási terembe lépek, vége mindennek.”

Valójában Scarron nem akart nyíltan szembefordulni a közhangulattal. Bizonyára féltette népszerűségét, kételyei voltak jobbra is, balra is. Egy beszélgetés, mely közte és *Eötvös Károly* (a védelem fő erőssége) között zajlott le, ezt látszik alátámasztani. A téma természetesen a per volt. Eötvös kiállt a zsidók ártatlansága mellett, ezzel kivívta magának a haladó világ tiszteletét, de kiváltotta a reakció szenvedélyes haragját. Scarron az ügyvéd magatartására így reagált:

„Kár volt ebbe a komédiába belemened. Ha az egész magyar nemzet haragszik a zsidókra, haragudjunk mi is. Úgy dukál...”

A Baryék (vizsgálóbíró) által kikészített tanúk terhelő vallomásai ugyancsak megzavarhatták az író tisztánlátását. Jóhiszemű volt s nem tudta elképzelni, hogy akadjanak olyanok, akik pusztán gyűlölködésből, vagy a megfélemlítés súlya alatt ártatlan emberek életére törjenek. A vádlottak elhanyagolt külseje s kultúrátlan magatartása nem ébresztette fel benne a szánalom és rokonszenv érzését a „sakterek” iránt. Elvadult haramiákat látott a perbefogottakban, akik talán mégis képesek voltak elkövetni a fejükre olvasott bűnöket.

Megbízójának, a *Pesti Hírlap*nak akkori iránya sem kedvezett az esetleges filozemita törekvéseknek, hiszen – erre Rejtő is utal – az újság vezércikkei „... sokkal több *előítéllettel* (*kiemelés tőlem. H. S.*) latolgatták a vádlottak helyzetét, sokkal inkább hangot adtak az antiszemita álláspontnak, mint ahogy a helyszínen, az ellentétes vélemények és meggyőzések között tartózkodó Mikszáth.”

És itt időzzünk el egy percre. Voltak tehát Scarronnak *előítéletei*? Rejtő István ugyanis cikkében arról akar meggyőzni bennünket, hogy „Mikszáth ki tudta vonni magát az alól a szellemi terror alól, amellyel a vérvád hirdetői öveztek mindazokat, akik hangot adtak fenntartásaiknak. [...] Hogy e hatástól függetlenül tudta magát Mikszáth, [...] *egyértelműen* (*kiemelés tőlem. H. S.*) tanúskodnak a perről írott beszámolóit.”

Túlságosan kategorikus kijelentések ezek! Ellentmondanak nemcsak a tényeknek, de még Rejtő tanulmányában itt-ott elszórtan megtalálható beismeréseinek is. Bírálóm következetlenségei abból származnak, hogy nem tud mit kezdeni Scarron következetlenségeivel. Tanúi vagyunk egy belső konfliktusnak, mely a kritikus igazságérzete és a Mikszáthot idealizáló törekvése között zajlik le. *Az egyértelműség* túlhangsúlyozása mellett kénytelen cikkében több helyütt bevallani, hogy a nyíregyházi tudósító hatása alá került a tárgyalóterem hangulatának. Mikszáth ingadozásait azonban bagatellizálni igyekszik, olyan jelenségeknek tekinti azokat, melyek „nem módosítják, csupán árnyalják” a scarroni magatartást. Sokkal többről van itt szó!

Összegezve a különböző forrású tényezőket, állítom: Mikszáth Kálmán – jobb meggyőződése ellenére – súlyos engedményeket tett az antiszemita pszichózisnak. Határozatlan fellépését csak magyarázza, de nem teszi elfogadhatóvá az a körülmény, hogy korábban elementáris erővel tört felszínre a zsidógyűlölet. Ellenkezőleg: el kell marasztalnunk, mert nem tudott egyértelműen felülemelkedni azon, ennél fogva képtelennek bizonyult a közvélemény helyes befolyásolására, orientálására. (Rejtőnek sem volna szabad megfélemlíteni arról, hogy e kérdés tárgyalásánál óhatatlanul felvetődik a közéleti ember nagy felelőssége.)

Cikkemben kifogásoltam a tudósító írásmódját:

„Már maga a műfaj kiválasztása is vita tárgyát képezheti: Lehet-e egy ilyen tragikus eseménysorozatról humorizáló karcolatot írni? Véleményünk szerint a csipkelődő mikszáthi hang ez esetben stílszerűtlen volt.”

Akkori megállapításomat teljes mértékben fenntartom. Csak a kívülállás, az ártatlanul meghurcoltakkal szembeni rokonszenv és együttérzés hiánya alapján lehetett az ironizálás eszközehez folyamodni. Megfigyelhető, hogy Scarron gunyorosságának célpontjait nem a vádlók és annak tanúi, hanem a „sakterek” és azok védői képezték. Ez is kétséget ébreszt bennem Scarron tárgyilagosságát illetően.

Ezek után feltétlenül foglalkoznom kell a mikszáthi „objektivitás” kérdésével. Ez itt – nézetem szerint – fontos *elvi* probléma. Rejtő István így ír erről cikke utolsó mondatában, miután Mikszáth szerepét Emilé Zolának a Dreyfus-perben betöltött

szerepével vetette össze:

„Ennek ellenére értékelnünk kell Mikszáth becsületességét, józanságát, *tárgyilagosságra való törekvését (kiemelés tőlem. H. S.)* és mindenekfelett álló humanizmusát is.”

A tárgyilagosságot nem lehet absztrahálni, miként azt Rejtő teszi. Adva van egy koncepció per, melyben ártatlan emberek hurcoltatnak meg, szörnyű gyilkossággal vádoltatnak s fejüket követelik. Mi lehet a vérvádat egyértelműen elutasító objektív ember magatartása ilyen helyzetben? A kivárás? Nem! A fenntartások nélküli kiállítás az ártatlanok mellett – vállalva ennek összes negatív következményeit, miként ezt Eötvös Károly s rajta kívül még igen sokan tettek. Ezt követelte volna a becsületes és humanista magatartás. Más kérdés, hogy mit kívánt meg a „józanság”, melynek rejtői értelmét fel nem foghatom, hacsak itt nem egy semleges álláspont helyesléséről van szó. Ha igen, Rejtő pontosan abba a hibába esett, aminek áldozata maga Scarron is. Ezt a „józanságot” már a per kezdetén sem tartom elfogadhatónak, nem kilencven évvel később! Ha pedig „józanság” alatt azt érti, hogy a tudósító immúnis maradt az antiszemita agitációval szemben, akkor nemcsak a tényekkel, de – amint ezt már említettem – önmagával is ellentmondásba kerül Rejtő, aki elismeri, hogy Scarronra hatott a tárgyalóterem hangulata.

Cikkemben kifogás tárgyává tettem az író „semleges” pozícióját is:

„Mikszáth valahogy kívülről, a neutrális vagy »tárgyilagos« faktor helyzetéből szemléli mindazt, ami akkor Nyíregyházán történt. Igaz, nem azonosítja magát az antiszemitákkal, de az ártatlanul meghurcoltak mellett sem áll ki. [...] Amíg Eötvös Károly mindvégig meggyőződéssel vallotta a gyanúsítottak ártatlanságát, Mikszáth előtt a kérdés hosszú ideig nyitva maradt s csak akkor »mentette« fel a perbefogottakat, amikor a tárgyalás során a vád képtelenségei, ellentmondásai nyilvánvalókká váltak. [...] Minden »közönséges« per esetében osztani lehet ezt a véleményt, de éppen nem ebben a nyilvánvalóan koncepciók ügyben. [...] Mikszáth óvatoskodó karcolatai egy »el nem kötelezett« publicista írásai voltak. [...] Az igazság pedig ez esetben nem valahol a középben volt, hanem az intrika áldozatainak oldalán.”

Amikor Scarron megérkezett Nyíregyházára, hogy megkezdje tudósítói tevékenységét, éles szemmel azonnal felmérte a hangulatot:

„Mert itt minden embernek meggyőződése van. Az egyiknek az a meggyőződése, hogy Scharfék teljesen ártatlanok, a másiknak az, hogy határozottan bűnösök. A kétely ki van zárva ott is, itt is. Itt mindenki bizonyosan tudja, amit tud.”

És mi Scarron véleménye?

„Akinak egy még be nem végzett bűnügyben meggyőződése van – az nem tarthat igényt az elfogulatlan ember elnevezésére. Egy *ilyen ügyben* tisztességes ember előtt az adatok határoznak.” *(Kiemelés tőlem. H. S.)*

Egyesek bizonyára kötözködéssel fognak vádolni, de mégis felteszem a kérdést: a nyíregyházi tárgyalóteremben „bűnügyről”, vagy koncepciók perről volt szó? Lehetett-e ez kétséges olyan emberek számára, akik eleve nem hittek a vérvádban? Scarronnak más a véleménye. Szerinte nem azoknak volt igazuk, akik egyoldalúan egyik vagy másik táborhoz csatlakoztak, hanem azoknak, akik a pártatlanság talaján állva szemlélték és kommentálták az eseményeket. Ilyen nézet legalábbis különös akkor, amikor ez a per lezárta után, vagyis akkor hangzott el, amikor már kiderült, hogy melyik tábornak volt igaza.

Mikszáth beszámolt arról, hogy Budapestre történt visszaérkezésekor mindkét pólus hívei rátámadtak. így szóltak hozzá a filoszemiták:

„Nem tételeztük volna fel. [...] Oh, milyen cikkek! Nincs azokban semmi, csak a

nagy antiszemitizmus...”

Egy keresztény ismerőse imígyen förmedt rá:

„Hát már te is Brutus? Te is átcsaptál a zsidókhoz?”

Az író e támadásokból az alábbi furcsa következtetést vonta le:

„Most már biztos vagyok benne, hogy mindig az igazat írtam.”

Kérdem én: vajon nem az igazat írja le, ha kimutatja a vérvád tarthatatlanságát, a Bary-Onody-Istóczy trió manipulációit, a tanúvallomások és Móric magatartásának ellentmondásait, a tárgyalóterem elfogultságát? Eötvös Károlytól, valamint *Szabolcsi Miksától* bőven kaphatott volna adatokat az egyetlen igazság alátámasztására. Nem a per „tárgyilagos” követését és regisztrálását, hanem az antiszemita ármánykodás szenvedélyes leleplezését vállalja, ha valóban mentes minden elfogultságtól.

Rejtő nem lát különbséget Mikszáthnak a per előtt és a tárgyalás során megjelent tudósításai között:

„Az 1882 májusa után írott parlamenti karcolataiban is méltatlannak tartotta az ott hangoztatott durva antiszemita támadásokat, az irónia és a gúny, vagy a szóra sem érdemesítés álláspontjára helyezkedett. A tisztaeszlári perről közzétett írásait is ez a szemlélet hatotta át.”

Differenciálatlan kezelése ez az anyagnak. A tények mindebből az idézetnek csak első felét támasztják alá. *A t. Házból* és a scarroni riportok ilyen sommás elbírálása arra vall, hogy kritikusom erősen méltányolja az antiszemiták határozott magatartásával szemben a *Pesti Hírlap* kommentátorának bizonytalankodásait; erénynek minősíti azt, amit gyengeségnek kellene tartani.

Rejtő István védelmébe veszi Mikszáthnak felettébb vitatható magatartását:

„A tisztaeszlári perről napról-napra közzétett híreket és beszámolókat végigolvasva a mai olvasóban is felmerülhet a kérdés: mindig az igazat írta-e Mikszáth? A kérdést azonban így nem lehet feltenni. Mint ahogy nem létezik tértől és időtől elvonatkoztatott abszolút helyzet, úgy ilyen esetekben sincs és nem is lehet abszolút igazság.”

Mire való ez a filozofálgatás? Csak arra, hogy megkerülje a választ. Ezt követően olyan érveket sorakoztat fel, melyeknek nem sok közük van a kérdésfeltevéshez: hivatkozik az országos hangulatra, majd egy meredek ugrással arra utal, hogy a tudósító „... egész habitusa, egyéniségének alapvonása a faji elkülönülés elleni tiltakozásra készítették.”

Ez az állítás semmivel sem igazolható. Mikor tiltakozott Scarron a tárgyalóteremből az egész szégyenteljes procedúra ellen? Ennek bizonyításával Rejtő adós maradt. Scarron az elfogult antiszemitákkal együtt azokat is leinti, akik a „még be nem végzett bűnügy” során a „sakterek” ártatlanságát hangoztatták. „Majd az adatok döntenek” – ebből állt Mikszáth tárgyilagossága. Ez lenne az író tiltakozása? A felszínre kerülő adatoktól tette függővé ítéletét az egész kérdéskomplexummal kapcsolatban. Ebben a felfogásban potenciálisan benne foglaltatik éppúgy a vádlottak bűnösségének, mint ártatlanságának feltételezése. Lehet-e objektivitásnak nevezni egy destruktív középkori babonával szembeni ilyenfajta várakozási álláspontot? Miféle adatokra van szükség ahhoz, hogy a vérvád tarthatatlansága bebizonyosodjék?

Ám Scarron sokat hangoztatott objektivitásához kétségek férnek, mihelyt az vizsgáljuk, miként festette le olvasói előtt a vádlottakat és vádlókat. Szembetűnő mennyire meg tudta válogatni palettájának színeit, aszerint, hogy a „sakterékről”, vagy a vérvád képviselőiről írt. (Jellemző Rejtő István szubjektív szemléletére, hogy Mikszáthnak azon megnyilatkozásait, melyek elfogultságát bizonyítják, csak utalásokkal, szőrmentén érinti, gondosan kerülve a citálás módszerét, melyet egyébként

rendkívül bőven alkalmaz, amikor a tudósító igazát kívánja bizonygatni.)

Súlyos hiba tehát, ha Scarron „tárgyilagos”, de nem az, legalábbis az esetek többségében nem. Elfogultsága, az ország és a tárgyalóterem hangulatának hatása leginkább emberábrázolásában mutatkozott meg. Nagy általánosságban megállapítja:

„Amilyen szelíd a vádló, olyan kemény és szemtelen fickók a vádlottak. Amint ott ültek a padokon a hevenyészett sorompó előtt, amely a bíróságot elkülönítette, olyan nyugodtan ülének ott az órára tekingetvén, mintha csak valami indóházban lógnának a lábukat, várván, mikor érkezik már a vonat.”

A vádlónak és vádlottaknak ilyen megkülönböztetett ábrázolása sejtetni engedi, hogy a tárgyalás tartama alatt kik felé irányult rokonszenve és antipátiája.

Az író személyenként jellemezte a per szereplőit s bőkezűen szórt jelzői nem hagynak kétséget az iránt, mit érez és gondol róluk.

„De hogy csak egy csöppet is képet adhassak a vádlottakról, foglalkoznom kell kissé a főbekkel, kik ma szerepeltek. Lássák őket önök is egyenként. Válasszuk ki a *legvisszataszítóbbakat. E tekintetben különben nehéz a választás.*” (Kiemelés tőlem. H. S.)

Meg kell jegyezmem, hogy a vádlottak rendkívül szegény, elesett emberek voltak. Pallérozott viselkedést, kulturált fellépést, kifogástalan „úri” modort tőlük várni nem lehetett.

(Solymosiné, az eltűnt leányka édesanyja primitív magatartásával nemegyszer ejtette kétségbe a hallgatóságot s a tanúk közül többen fellépésükkel bizony alaposan rászolgáltak volna a kritikára – de Scarron nem érezte szükségét annak, hogy iróniába mártott nyilával őket célba vegye. A gúnyolódást – nyilván objektivitásából kiindulva – csak a vádlottak számára tartotta fenn.) A „sakterek” ruházata piszkos volt és elnyűtt, nemcsak a nincstelenség miatt, mely hosszú életük során nekik osztályrészül jutott, hanem elsősorban azért, mert a „civilizált” akkori magyar igazságszolgáltatás – fogva tartásuk idején – nem biztosított elviselhető körülményeket. A14 vádlott 13 hónapig sínylődött Nyíregyháza börtönének egyetlen szűk cellájában. A rossz táplálkozás, a csendőri vattások brutális módszerei, a tisztálkodási lehetőségeknek csaknem teljes hiánya, családjuk s a maguk sorsa iránti aggodás valóban megviselte őket. Mindennek tudata nem zavarta Scarront a csípős gúnyolódásban és a „jóízű” humorizálásban.

Kritikusom mellőzi itt az író szöveghű megszólaltatását, mert ez alaposan kikezdené az általa felépített pozitív mikszáthi képet. Summáz és röviden utal a tudósító ábrázolásmódjára, de így semmi sem derül ki abból, ami a scarroni magatartás lényegét adja. Rejtőt idézem:

„Mikszáth, amikor karcolataiban megeleveníti őket (*a vádlottakról van szó. H. S.*), közvetlen benyomásait veti papírra, azokat az érzéseket tolmácsolja, amelyeket megjelenésük belőle kiváltott. Pallérozatlan magatartásuk miatt tekinti őket „kemény, szemtelen fickóknak” és ugyanez karcolatában részletesebb portrét fest Schwarz Salamorról és Buxbaum Hermanról. A koldus Wollner és Braun Lipót is hasonló megítélés alá esik. A külsőségekből ítél Mikszáth akkor is, amikor Lustig Sámuel, vagy a tutajos sáfár Herskó Dávid visszataszító megjelenéséről ad számot olvasóinak. Igen érdekes, hogy a hullaúsztatás koronatanúja, Matej Ignác jól öltözött figurája feltűnt Mikszáthnak...”

Rendkívül tapintatos megközelítése ez a scarroni negatívumoknak! Ha azonban részletesebben citálom a tudósító idevágó megállapításait, (olyan aprólékossággal, miként Rejtő idézi, amikor igazát akarja bizonyítani) akkor azonnal szembetűnik a *Pesti Hírlap* publicistájának elfogultsága.

Scarron Schwarz Salamont tartotta a „legvisszataszítóbbnak”:

„Valóságos madárképe van. [...] A tárgyalás alatt két ízben ásított. Unta magát. A világ egyetlen bűnügyi krónikája sem mutathat fel olyan esetet, hogy a főgyilkos unná magát saját tárgyalásán...”

„Főgyilkos”?! Hát Mikszáthnak mégis van meggyőződése – még mielőtt az „adatok határoznának”?

A sértő gúny hangján beszél a „lengyel zsidócska” *Buxbaum Herman*ról, aki „különb zseni” s „mint minden zseni, ő is naiv. Sok ostobaságot csevegett összevissza, s mert a „köpködőkhöz” tartozik, száját minduntalan a könyökéhez törölgette.”

Egy másik vádlottról így nyilatkozott:

„Lusztig úr sajtáságos alak. Vörös sátánarc... keresztbe néző szemek... Minden nap oda ül balra a haute-creme padja elé, a bagolyszemű Taub Emánuel mellé, akinél már csak egy rondább alak van, a vén proletár Herskó... De a legnagyobb tulajdona a kedélyes röhögés és vigyorgás s az az undok kihívó nézés... mely az egész publikumot dühössé teszi..

A „vén proletár” Herskóról, a tutajosról is hasonló, megvető hangnemben ír:

„Ez a Herskó még a csirkefogók közt is túlságosan elhanyagolt külsejű lenne; sárgaszínű haja, ahány szál annyifelé áll; egyik helyen hosszabb, a másikon rövidebb, a ruha cafatokban lóg le róla; buta vörös arcán semmi kifejezés, mintha csak egy víziborjút látna az ember. Festők ecsetjére méltó ritka alak.”

A pejoratív jelzők e halmaza nem arról győz meg bennünket, hogy Scarron együttérzéssel viseltetett a meghurcoltakkal szemben s *egyértelműen* hitt volna ártatlanságukban. Ez – megítélésem szerint – arra is utal, hogy a tudósító hol helyezkedett el abban a nagy harcban, mely a védelem és a vád között folyt Nyíregyházán és az egész országban.

Mikszáth – hasonló motivációk alapján – az ügyvédi „stábot” sem kímélte meg. Elismeri ugyan Eötvös Károly kiváló képességeit, de nem állja meg gúnyolódás nélkül:

„A dadai hulláról írt memoranduma nagy szenzációt tett annak idején jogászörökben, kivált orvosi része miatt. Meglehet, hogy orvosi körökben a jogi részét bámulták jobban.”

Másutt:

„Az eszlári pör sokat ártott neki népszerűségében, de szerencséje van, Szeffert visszaszerezte azt neki apródonként. [...] Mert a rosszat is túrhetővé teszi a rosszabb. Eötvöst rehabilitálta Szeffert.”

(Szeffert volt a vád képviselője, miután azonban nem hitt a per jogcímét képező babonában, vádbeszéd helyett védőbeszédet tartott s ezzel kivívta maga ellen az antiszemita tábor gyűlöletét, fájdalom Scarronét is.)

Így nyilatkozott a tudósító a „rebellis” ügyésről:

„Oly bátor ember, hogyha katona lett volna, bizonyosan ő vette volna be Boszniát. így pedig csak *velünk (kiemelés tőlem. H. S.)* veteti be mindennap a mérget. [...] jókedvű volt, sőt még adomázott is az illavai börtönökről, amikben persze egyetlen rab se lenne, ha minden közvádlo hozzá hasonlítana..

Miért e gúnyba öltöztetett harag? Ha valóban következetes a vérvád elutasításában, hálás lehet azoknak, akik alátámasztják meggyőződését és segítséget nyújtanak a veszedelmes köd eloszlatásához. Szeffert szerepének fenti megítélése mi mást bizonyít, mint hogy a „vádbeszéd” elhangzásakor Mikszáth még nem állt *egyértelműen* a „sakterek” mellett. Székelyről, a védelem egyik tagjáról ekképp nyilatkozott:

„Mindenki elvesztette népszerűségét a védők közül, csak Székely nem. Székely is csak azért nem vesztette el, mert nem volt neki.”

Kiknek a körében veszítették el Székelyék a népszerűségüket? A vádlottak és védők ilyenén megítélése azt a benyomást kelti bennem, hogy Scarron egyelőre az antiszemita tábor állásfoglalásával, szemléletével azonosul.

Figyeljük meg, miként vált hangot Scarron, mihelyt a vád táborának figuráiról van szó! Eötvös Károly a tárgyaláson leleplezte a törvényszéki írnoknak, Péczelynek gyilkos múltját. A jeles ügyvéd taktikai sakkhúzása nyomán azonnal felébredt Mikszáthban a részvét – de nem az ártatlan vádlottakkal, hanem Bary vizsgálóbíró brutális társával szemben:

„Eötvös egy nagy kombinált húzást tett megint: elütött egy bástyát a rettenetes sakkjátékban... Csakhogy szabad-e eleven, érző emberekkel sakkozni?”

Az antiszemita sakkjátéka is megérdemelne legalább egy ilyen rosszálló fejbólintást.

Vay „Gyurka”, a kegyetlen csendőr Scarron tudósításaiban ártatlan báránnyá szelídült:

„Maga Vay Gyurka sem rossz ember. Kék szemeiből ki-kinéz lopva a szelídség és a kedély.”

Recsky, a vallatási módszereiről hírhedt pandúr úriemberré változik Mikszáth tolla alatt:

„... korántsem teszi ránk afféle darabos csendbiztosok benyomását, hanem a modern magyar tisztviselőét.”

Trajtler Soma nyíregyházi orvos, a csonkafüzesi holttest felületes megvizsgálása után készített jegyzőkönyvében tagadta, hogy a Tiszából kifogott holttest Solymosi Eszterrel lenne azonos. Ezzel megerősítette a vérvádat, alapot teremtett az úgynevezett hullaúsztatás meséjére s megnehezítette az igazság kiderítését. Az orvos, e felelőtlen lépésével sem tudta kiváltani Scarron ellenszenvét:

„Trajtler csinos, barna 30-31 éves fiatalember. [...] igen kedvelt egyéniség az itteni dzsentrí körökben. [...] határozottan, meggyőzően felel. [...] Némely kérdésre meglepő találékonysággal, nagyon talpraesetten és meggyőzőleg válaszolt.

Kornisst, a tárgyalás elnökét, aki hitt a vérvádban, s nem kis elfogultsággal vezette a tárgyalást, így festette le:

„Mosolyában kellem nyilvánult (ez nem *bamba vigyor, mint I, liztig úré. H. S.*) bosszankodásában dac és erő...”

A vicispán jellemrajza:

„Zoltán János egy kedves fiatalember. [...] JEgyike a legmodernebb embereknek, mai műveltséggel, nagy talentummal...”

Mikszáth helyében én felkiáltanék: be kár, hogy ezt az irdatlan nagy talentumot nem emberibb célok szolgálatába állította!

Hatalovszky és *Vámos Julcsa*, tiszaezlári lakosok első vallomásukkor a védelem mellett szóltak. Felismerték ugyanis a csonkafüzesi holttestben az eltűnt Solymosi Esztert. Ha ennek hitelt adnak, gyökeresen más fordulatot vesz a per. Ám akkor az antiszemita tábor nem éri el politikai célját. Ezért a zsidófalók kezelésbe vették őket, miáltal a tárgyaláson már visszavonták eredeti nyilatkozatukat s „beálltak a sorba”. Ez a retirálás természetesen átmenetileg a vádnak kedvezett. Lépésüket Scarron imígyen nyugtázta:

„A tiszaezlári pör ez áldozatai valóban megérdemlik rokonszenvünket, mert

mindketten meggondolatlanul bár, de nem rosszhiszeműleg cselekedtek.”

Ne higgye tisztelt olvasó, hogy retirálásuk volt kárhóztatott lépésük. Nem. Első – és igaz – vallomásukkal követték el súlyos baklövést. „De megbocsátjuk nekik, mert megtértek.” Hogyan állíthatja Rejtő e szemelvények ismeretében, hogy a tudósító „fenntartások nélkül” és „egyértelműen” az ártatlanul meghurcoltak mellett állt ki? Mikszáthot – érthetően – igen sokat foglalkoztatta *Scharf Móric*nak, a betanított koronatanúnak szereplése. Rejtélyesnek tartotta a gyermek fellépésének motívumait, azt a forrást, melyből a fiú apjával és a zsidó közösséggel szembeni ellenállásához erőt merített. Renegát magatartása nem lehetett rokonszenves azok szemében, akik az igazság mielőbbi kiderítését kívánták. Mikszáth moralizál, mereng a különös titok felett, ahelyett, hogy elítélné Móricot, s azokat, akik bűnös célokra pártfogásukba vették.

„A védelem ma készül elsütni a legerősebb lövegét: Móricot venni keresztűzbe a kérdezősködéseikkel; feleleteiből kellett kiderülni, hogy szajkó módjára van e betanítva? Harmadfél óráig állt a fiú a sorompók előtt az ingerült sakterekkel, s a fogas kérdezősködéskészült ügyvédekkel szemben nem ingott meg, szemükbe mondta a vádak, s oly leleményesen vallott, vagy oly ügyesen kisiklott a kérdések keresztűzéből, hogy a nagyszámú, majdnem kizárólag antiszemita közönség sokszor adta tetszésének jeleit... Móric azt a benyomást tette, hogy egy rendkívül kivételes példánnyal állunk szemben, aki éles elméjével a hozzá intézett kérdések intencióját is hirtelenül felfogja; sőt az is kitűnt, hogy leckézve hadarása pusztán modor...”

Amikor a gyermek kivágta magát a védők szorító keresztkérdéseiből, a tárgyalóterem (nem elfogulatlan) közönségével együtt lélegzett fel:

„Az pedig (*mármint Móric – H. S.*) egészen belejött, olyan elevenen ripoztírozott, hogy *csupa gyönyörűség volt hallgatni (kiemelés tőlem. H. S.)* – már persze nem a saktereknek.”

A tudósító a tárgyalás előrehaladtával igen jól látta, hogy a vád összeomlóban, van, de kételyei bizonyos ideig még fennmaradtak:

„A bűnügy első részének »omlatag alapja« a Móric vallomása, ebben a vallomásban okos ember nem hisz, lehetetlen hinnie, de két dolog bizonyos, s ez az, hogy Eszter nincs meg s hogy Esztert a zsinagóga tájékán látta halandó ember szeme utoljára. Az egész első részből nem marad fel egyéb figyelemreméltó tény. De ez a kettő legalábbis figyelemreméltó.”

Sok ebben a támadható megállapítás. Eszter nincs meg? Hát a csonkafüzesi holttest? És mit bizonyít, hogy a kislányt a zsinagóga környékén látták utoljára, ha Móric vallomásában „okos ember nem hihet”? Mire való a kételyeknek felszínen tartása, ha a vád alapjai összeomlottak? Jogászi szórszálhasogatás helyett nem lett volna helyesebb a védelem pozícióit erősíteni, annak, akit „egész habitusa, egyéniségének alapvonása a faji elkülönülés elleni tiltakozásra készítették”?

Cikkemben hangsúlyoztam, hogy Mikszáth – mihelyt félreérthetetlenül kiderült a vád tarthatatlansága – habozás nélkül állt az igazság oldalára, maga mögött hagyva óvatoskodó fenntartásait.

„Hanem a homály tisztulni kezd. Az utolsó három nap határozottan a védelemnek kedvezett. Egy dolog már bizonyosan áll, hogy a saktereket elítélni nem lehet. Három nap előtt még úgy nézett ki a dolog, hogy bajos volt a nagy útvesztőből kiigazodni; kinek van igaza, kinek nincs?”

Ámde a „homály”, a „kinek van igaza, kinek nincs” kérdés felvetése szemléletesen bizonyítja, mennyire téved Rejtő István, amikor arról akarja meggyőzni olvasóit, hogy Scarron ingadozások nélkül állt – az antiszemitizmus tengerében – a vérvádat kezdettől

fogva elítélők oldalán. Nem. Mikszáth nagy utat tett meg a per előtti egyértelmű magatartásától a vád tarthatatlanságának belátásáig. Nem lehet és nem helyes tagadni, hogy a nyíregyházi periódus egy sajnálatos vargabetű, a megingás, a kételyek és fenn-tartások időszak volt, amikor e veszedelmes középkori babona, az autodafék, boszorkányüldözések szelleme – akarata ellenére is – megérintette nagy írónkat.

A mikszáthi életmű elfogultságtól mentes, árnyalt értékelését megköveteli az irodalomtörténet, ha igényt tart a marxista jelzőre. Megítélésem szerint – a scarroni tudósítások elbírálása tekintetében is – ennek a követelménynek kell eleget tennünk.

ISBN 978-963-89160-2-0

ISSN 0866-4420

Felelős kiadó: a szerző

Felelős szerkesztő: Simor András

2015. Vasas-Köz Kft. nyomda

Felelős vezető: Badó Géza

Terjeszti a Könyvtárellátó Közhasznú Társaság
